ר׳ זכריה פראנקעל

הרב בדרעזדען והמדינה וראש ישיבה של מעלה לתורת ישראל וחכמתו אשר בברעסלוי.

חייו, זמנו, ספריו ובית מדרשו.

מאת

שאול פינחס ראבינאוויץ.

הוצאת חברת „אחיאסף".

חוברת ראשונה.

המחיר 40 קאפ׳.

וואַרשא

בדפוס שולדבערג ושותפו, טוואַרדא № 6

תרנ"ח.

KAUFMANN
DÁVID
KÖNYVTÁRA
B. 241. 1.

סף בעיר ברלין.

ית החדשה כתוב בלשונות העמים ביד גדולי
ת מיום אל יום; גם התנועה הציונית הולידה
מרובה על דעת הקהל. אולם רוב הספרים
וגם הנודעים להם אי אפשר להשיגם, מפני
ח הספרים להכא רבות הן. מעבר השני הגנו
בלב בני עמנו שבמערב, ורבים משתוקקים
גנו, אבל גם חפצם ימצא מונעים רבים. את
", ולתכלית זאת יסדה סניף בברלין אשר
זות העברית והיהדות שבמזרח ובמערב,
דות המערבית בארצנו.

והוה כל איש בארצות המערב, אשר יהיה לו חפץ בספרים עברים או בעתונים עברים היו"ל בארצנו יפנה אל סניף חברת „אחיאסף" בברלין, וכל אשר חפץ לו בספרים הנוגעים להיהדות (וכן גם העתונים היוצאים בחו"ל ויש להם היתר הכניסה לפה) יפנה אל בית „אחיאסף" פה.

בקרוב נפרסם את כל פרטי הדבר וגם רשימת הספרים והעתונים. ולע"ע הננו קוראים אל כל המחברים והמו"ל בארצנו, החפצים לתת מהלכים לספריהם בחו"ל, כי יואילו לפנות אלינו לפה, וגודיעם את תנאינו.

כתבת אחיאסף לווארשא:

Издательство „АХІАСАФЪ", Варшава.

כתבת אחיאסף לברלין:

Verlag Achiasaf, Berlin W/50 Passauer str. № 35. Gartenhaus p.

לוח אחיאסף תרנ"ח.

מהדורה שניה.

מפרותי ושמושי עם תמונות וציורים.

מלא וגדוש בספורים, שירים, מאמרי מדע ופובליציסטיקא מגדולי סופרינו, אל הלוח נספחו התמונות ד"ר הערצל, נארדוי, לעוואנדא, יעקב ראזענפעלד, (מול ה„ראזסווועט") זאב בערמאן, י. זאנגוויל ותולדותיהם.

מחירו 1 רו"כ עם פארטא 1,20 ר', מבורך 1,40 ר' עם פארטא 1,60 ר'.

המהדורה השניה נדפסה במספר מצומצם, וכל הקודם זכה.

AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

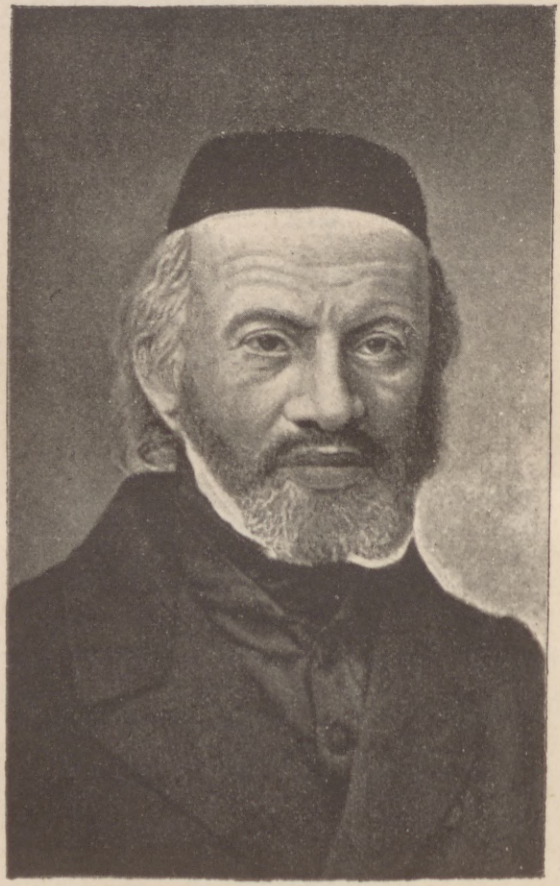

Dr Z. Frankel,
Director.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

1117238/1.

ר' זכריה פראנקעל

הרב בדרעזדען והמדינה וראש ישיבה של מעלה לתורת ישראל וחכמתו
אשר בבריסלוי.

חייו, זמנו, ספריו ובית מדרשו

מאת

שאול פנחס ראבינאוויץ.

חוצאת חברת „אחיאסף".

ווארשא

בדפום שולדבערג ושותפו, טוואַרדא 6 №

שנה תרנ"ח לפ"ק

РАББИ ЗАХАРІЙ ФРАНКЕЛЬ

его жизнеописаніе

и общественно-литературная дѣятельность.

Сочиненіе **Ш. П. Рабиновича.**

Изданіе „АХІАСАФЪ."

ВАРШАВА.

Типографія Шульдберга и Комп. Твердая № 6

1898.

Дозволено Цензурою.

Варшава, 16 Декабря 1897 г.

A. AKADÉMIA KÖNYV-TÁRA

פתח דבר.

„רב פעלים מקבצאל" — שקבץ ורבה
פעלים לתורה. (ברכות י"ח)

התורה הזאת דומה לשני שבילים, אחד
של אור ואחד של שלג. הטה בשל זו — מת
באור, הטה בשל זו מת בשלג; מה יעשה?
יהלך באמצע. (ירושלמי חגיגה פרק ב' הלכה א').

הרב הגדול רבי זכריה ב"ר יעקב קאפל
פראנקעל נולד בפראג כ"ד תשרי תקס"ב (1 אקט' 1801)
ומת בברעסלוי ח' אדר א' תר"ה. (13 פברואר 1875).

מזה הננו רואים, כי שנות החיים — חיי התורה והעבודה — של שני המאורות הגדולים, זקני החכמים שבכנסת ישראל האשכנזית: צונץ ופראנקעל, כמעט שהיו בזמן אחד. בפנה ידועה היו גם דרכי הפעולה של שניהם מתאימות ומקבילות, ממלאות ומשלימות זו את זו ביכי יובל שנים. על כן גם בהצעת דברי ימי השני נוסיף לדרוך בדרך הכבושה לנו בספרנו לדורנו חיי הראשון, פני דורו וספריו. אולם הצד השוה שבפעולות שני החכמים הוא יותר בהזמן והמקום — בכנסת ישראל שבאירופה התיכונה ובעשרות השנים הראשונות להמאה הנוכחית למספרנו —; אבל בדרכי חנוכם, עבודתם בתורה וחכמה, וביחוד באיכות הפעולה, בחוקה והתמדתה על החברה הישראלית במלכות אשכנז, נבדלו שני אנשי המופת אלה הבדל גמור איש מרעהו. בגלל הדבר הזה, כאשר נתבונן על ערך הפעולה וההשפעה על בני הדור, איש איש ממקומו בחוג עבודתו ואיש איש על פי דרכו ונטות לבו בפנה מיוחדת, אז נבא לידי השגה ברורה ונדע ידיעה נכונה את טיב החברה אשר בתוכה עבדו ופעלו שני החכמים האלה; או־אז נראה באור בהיר את פרצוף פני הדור, אשר בכל היותו קרוב לנו גם במקום גם בזמן, נעלם ונסתר הוא מעיני רוב בני עמנו יושבי ארצות מזרחית־צפונית אירופה.

אולם לפני הצעת הדברים נחשוב לא למותר להביע במקום הזה מערכי לבנו בדבר התועלת בכלל שנמצא בספרים תוכני עלילות יחידי הדור, ההולכים בראש העם וכובשים את הדרך לפניו.

משל שגור הוא בפי רבים: „ההיסתוריה שופטת תבל בצדק" (דיע וועלטגעשיכטע איז דאָס וועלטגעריכט). ככל דברי אמת הכלולים ב„מילי דאמרי אינשי" אין האמת הזאת מוחלטת, כי אם תנאית, בשיעור ידוע ובבחינה ידועה. בעלי בינה לעתים גם הם בני אדם, וכבני אדם הם לא לבד עלולים לשגיאות, כי אם על הרוב אחרי לבם עיני בינתם הולכות, ונטות לבם זה היא תולדה מחויבת על פי דעות שנקלטו במוחם מאביב נעוריהם ונקבעו בלבם במורשת אבות, השפעת מורים ומדריכים וגם המזג והתבונה. לפי זה משפטי ההיסתוריה לעולם לא יֵרָאו לנו כאמת מוחלטת, כי אם כדעה הראויה לשים לה לב, לבקרה ולשקלה במאזני צדק. יותר יש לסמוך על הדעות המוסכמות לפי משפט התולדה על אנשים ומאורעות בימים מקדם, שתוצאותיהם ועלילותיהם כבר באו לידי בירור בימי כמה דורות שלפנינו, ויותר קשה להוציא משפט צדק על עלילות „העבר הבלתי נשלם", כאשר פעולות העתים עודן חָיות ועודן מתמידות לפעול, באשר — עוד לא נחתם החזון, והמאורעות עוד לא נצטרפו בחשבונו של עולם ולא הובאו עוד לידי סך־הכל אחר. ואם הדין כן בתולדות אישי ההיסתוריה בחיי עם ועם, בתולדות אנשי מעלה בענינים ומפעלים המדברים לעצמם, כעניני עולם הזה, הנה עוד יותר קשה להיות דיין אמת במשפטי תולדות ישראל על עניני הרוח של עם הרוח, על חזונות הלב והדברים שבלב; כי בשום אופן אי אפשר לו להדיין לבטל את יֶשותו ולהיות מַעֲצֶת דמותו המוסרית, ובשום אופן לא יוכל להשתחרר משעבודו להדעות אשר יחשבֵן לדבר אמת נצב לעד.

בגלל הדבר הזה יותר טוב ויותר נוח להאמת ההיסתורית, ביחוד בדברי הימים הקרובים עוד לנו, להציע דברי ימי הדור בדברי ימי אנשי השם, גדולי דעה ורבי הפעלים. ספר תוכן עלילות אנשי מופת אלה הוא תוכן עלילות כל החברה, אשר מקרבה יצאו. האנשים מופתי הדור אינם עומדים בודדים בספר התולדה. חזיונות החיים, מעמד ההשכלה האנושית, הציורים הראשונים שנחקקו בלבם ובמוחם, חיי החברה, המעמד הניתוסי והמדיני, כל אלה מתגלים ומתראים בתמונות אנשי המופת אלה בצבעים בהירים ובציורים בולטים. מבעדם נראה כבמחזה אותם ואת זמניהם ומעמדיהם כפועלים ונפעלים חליפות, ומכל החזיונות ההם תצא לנו תורה לדעת את הדרך

אשר התנה להם ההשגחה לפעול בקרב עמם. המעשים והמאורעות בכל מערכות החיים עושים דרכם תמיד במרוצה ומתגלים לנו בערבוביא גדולה; לפעמים מסיגים המעשים איש גבול רעהו, ולפעמים מביאים שניהם לידי מעשים חדשים ועלילות רבות התוצאות בהתולדה; להמעשים ותולדותיהן או סבותיהן וסבות סבותיהן יקרא בשם הכללי „תולדות הזמן", אך השם המפשט הזה סובל כמה וכמה הוראות והבנות ונגלה לאיש ואיש בפנים אחרות, לכן נתנו לנו החיים את מופתי הדור להיות מעשיהם תוכני עלילות בני הדור; הם המרכז או יותר נכון: פני הדור, ובפניהם נראה כל הלך רוח בני האדם או בני חברה ואומה ידועה, אשר דעת דרכיה נחפוץ.

והנה כאשר החלטנו להציע באופן כזה את תולדות כנסת ישראל באירופה המערבית בימי „העבר הבלתי נשלם", בחרנו בכונה לראשונה להיות תוכני־עלילות את החכמים ואנשי המעלה בעלי שביל הזהב, אלה שקיימו בעצמם מצות חכמינו ז"ל: „לעולם ילך אדם באמצע דרכים ואל ילך בצדי דרכים, מפני שמלאך המות בצדי דרכים". כי באשר לא תולדות האנשים הם כשהם בפני עצמם נבבדו לנו, כי אם בהיותם חלק מהכלל, לדעת ממוצא דבר תולדותיהם את דרך החיים למעלה למשכיל שיבחר בה כלל הלאם הישראלי, הנה עלינו להודות, כי רק ההולכים באמצע דרכים היו באמת הקרובים לכל אחיהם בעלי שתי הקצוות במדה אחת.— המה היו תמיד העושים שלום בפמליא של ישראל ומקרבים את הרחוקים. הם גם רחוקים במדה אחת מעמידה וקפאון, כאשר מתאות הסתירה וההריסה; בעתותי הרעש והסער, כאשר בולמוס הטמיעה תקף בעצומיו רבים מעיני העדה בכנסת ישראל האשכנזית וכמעט שראינו אומה שלמה מאבדת עצמה לדעת, היו הם המהלכים באמצע דרכים, מקיימי התורה ומחזיקי האחדות הלאמית; „תורה וישראל" כתבו על דגלם, ובכה מעשיהם שב אהל ישראל להיות אחד. והראש והראשון בדור ההוא להמהלכים בשביל הזהב היה רבי זכריה פראנקעל.

בעשרים השנים לקץ המאה הששית למספרנו, כאשר ירד כבוד התורה פלאים באשכנז וכמעט שנשתכחה כלה מלב בניה, שבה ונתיסדה חכמת ישראל בידי גאוני הבקיאות והבקרת בחוקרי תולדות ישראל, ריט"ל צונץ, ש"י ראפפורט ושד"ל. עבודת החכמים ההם היתה עבודת דורשי רשומות, חוקרי טוחות ומגלי תעלומות. בבקיאות נפלאה, בחריצות השכל ובבינה יתרה שנתנה בלבם השכילו לצרף האותיות שמהם נבראה תולדות ישראל; רבות עשו גם בחקר ההגדה

וכתבי הקדש. אולם בהָוָסד חכמת ישראל עוד לא הושב הכבוד שניטל אז מתורת ישראל, כי בערך לפעולותיהם האחרות מעט מאד עשו להפיץ אורה על פני הפנה היותר גדולה ונכבדה בספרות ישראל, בפנה המשנה ושני התלמודים. זה הנהר הגדול אשר יצא ממקור ישראל לעת קבוץ גָּלִיות האומה בימי עֶלַית עזרא ונחמיה ויָפָרד ויהיה לשני ראשים בבבל וארץ ישראל, הוא הסובב עד היום את כל פנות החיים של האומה הישראלית, משקה אדמתה ומפקה מימיו זה עשרים שנות מאות. האיש החפץ לשום בים התלמוד דרך ובמימיו העזים נתיבה לא די לו לנסוע ולהור על שפתו מסביב לו או גם לשוט על פניו, כי אם לטבול בו, לדעת לעמקי תהומותיו ולהעביר על ראשו כל משבריו וגליו, למען העלות מרגליות ואבני חפץ מקרקעיתו. התלמוד לא יָמָצא לעולם לדורשיו העומדים מחוץ למחיצתו; החוקרים מסוג הזה יכולים רק לכתוב חקירות על דבר התלמוד, אבל לעולם לא יעלה בידם לכתוב חקירות בתלמוד. רק לאלה שבכל היותם חכמים בחכמת העולם והידיעות החיצוניות, בהיותם בעלי שיטה וסדר בתלמודם, ידעו גם להיות „לָנִים בעמקה של הלכה"; רק אלה שתקעו עצמם להוויות דאביי ורבא, לדעת כל חלוקי הדעות באסור והיתר, כשר ופסול, חיוב ופטור; רק אלה שהתיגעו ליישב הקושיות בסוגיות ושיטות, רק הם לבדם יכלו תת להתורה התלמודית פנים מסבירות, פני שיטה מסוימת במצריה, שיטה מדעית. רק להם היתה דעת התלמוד לחכמה סדורה וערוכה, חכמה חשובה כשהיא לעצמה ולא רק כלי־חפץ למצוא בו רישומים דרושים לחפץ התולדה; ורק להם נצפנה התעודה לתת סדר למשנה והדרכה (Hodogetik) לתלמוד. והנכבד שביניהם באשכנז היה רבי זכריה פְּראַנקעל.

החכם הזה מלבד שהיה הראשון ברבני אויסטריה, אשר הצטַיֵן בלשון למודים, להשמיע דבריו בנעם וחן הדבור המליצי בצחות לשון אשכנז מעל במת בית הכנסת כיד הדרשנות הטובה עליו, היה גם הראשון והיחידי מהרבנים החדשים בעלי שביל הזהב, אשר עשה את תורתו התלמודית קבע, ועם דעתו הגדולה בחכמות יון (בקרת תרגום השבעים) ורומא (חכמת הדינים והמשפטים) היה גבור בתורת התלמוד ומזוין בחריפות ובקיאות בשני התלמודים ומפרשיהם, הפוסקים ונושאי כליהם וספרי שאלות ותשובות. ובדעתו את התורה התלמודית הוכיח לדעת את בני דורו, כי בהתורה הזאת נמצא אוצר חיים, אוצר מחשבות גדולות בדעות רמות ונשגבות, לא לבד בדעת אלהים כי אם גם בדעת תורת האדם לאדם, בדיני ממונות ותורת

האזרחים, וראויה היא להיות לכבוד להעם הישראלי נגד עמי אירופה המחזיקים בתורת המשפטים לעם רומא ומשפטי המנהגים שלהם משנות דור ודור. הוא לא הלך בדרכי הרבנים החדשים באשכנז, החרדים והחפשים בימינו, אשר זנחו כל התורה הזאת, מפני שדיני ממונות שבחשן המשפט ובמסכתות נזיקין הם הלכות שאין מורין כן בזמן הזה, כאשר בטלו בתי דינים מישראל, עדי היה דבר אחד מראשי הרבנים החרדים באשכנז לפני ירחים אחדים לאמר: מה נעשה למקצע הגדול הזה שבתורה לבל ישתכח כלו מישראל. רבי זכריה פראנקעל ברוב שנות שחרותו וזקנותו הסביר והסדיר לתלמידיו סדר התורה התלמודית ביחוד בהחלק הזה, והוכיח לדעת ולהעריך את כח התלמוד על ישראל ככח מעמיד ומקיים את העם הזה בימי שנות מאות.

בהבדל מצונץ, שהיה בן עניים וימי ילדותו עברו עליו בעיר נכחדה וישוב קטן מישובי היהודים באשכנז המערבית־הצפונית, היה פראנקעל בן כרך ובן עשירים ופרנסי העדה, ממשפחה גדולה אשר בעיר ואם בישראל, זאת „פראג" המעטירה, העיר אשר בימי ילדותו עוד לא הועם אורה של תורה אשר הוריח שם הגאון ה„נודע ביהודה", ועוד היתה רוח הגאון הזה חופפת עליה גם אחר הסתלקותו. בימי ילדותו עוד מצא פראנקעל מקום לקבל תורה מפי תלמידי הגאון רבי יחזקאל, ותהי לו התורה התלמודית אומנת גם בהיותו עושה חיל בחכמות השעורים ובחכמות יון ורומא. לצונץ לא האירה ההצלחה את פניה ובכל ימי חייו לא היה נושא כל משרה בקהלה, כי לא היה לא רב ולא פרנס ורק בכח חכמתו היה לבעל בעמיו, ופראנקעל היה גבר צלח בעבודת הכלל עוד יותר מאשר בעבודתו הספרותית, כי לא רק רב ומארי דאתריה היה, כי אם היה גם פרנס טוב לישראל; לא לבד זקן יושב בישיבה ומעמיד תלמידים הרבה בבית מדרשו, כי אם גם לעתים ידועות היה גם מליץ יושר לעמו בהתיצבו לפני מלך ושרים.

ואמנם כן הרב התלמודי הזה קים בעצמו: „ואדברה בעדותיך נגד מלכים ולא אבוש". בשני ספרים נכבדים ובדברי נגידים במערכות מלך ושרים גלה חרפה מעל עם ישראל ויכשיר את בני עמו — לעדות ולשבועה. ודברי פי חכם זה נשמעו לא לבד בסוד ממשלות זכסוניה ופרוסיה, כי אם גם בבית קריאי העם בשתי הממלכות אלה, ובבית דין הגדול, בית דין העליון לכל בתי דינים באירופה, הוא הבי"ד הגדול בפארים וצרפת, המצוינת מכל הממלכות בחכמת דין ודת. — שם העיר ראש בית דין, כי אחרי שקרא ספריו של

הרב פראנקעל נתברר לו, כי שארית ישראל לא יעשו עולה ולא ישבעו שבועת שקר, כי כשרים הם בני העם הזה לעדות ולשבועה ונאמנים וראוים הם להחשב לאזרחי המטלכה כהצרפתים הנוצרים. בההכשר הזה סר המכשול היותר גדול בדרכי החיים ונולדה האפשרות לזפות את בני עמנו בחקי בני האדם שהם מישובו של עולם; ובהזכות הזאת לבדה נתבצר לו מקום נכבד בתולדות האומה הישראלית.

והנה בכל היות פראנקעל פועל אמת שפעולתו אמת לקיים את התורה והלאמית הישראלית, ובכל שהוכיח לדעת את אמונת רוחו בבחרות ביומי קרב, כאשר עמד בשורה הראשונה בהמלחמה נגד המתקנים־המהרסים, היה נורלו כגורל כל ההולכים בשביל הזהב, באמצע דרכים — נלקה בשלג ונכוה באש; בעלי שתי הקצוות נחרו בו, מררוהו וישטמוהו. אחד מגדולי תלמידיו מעיד עליו, כי לעת תנועת ההריסה, בשנות ת"ר — תר"ח, היה פראנקעל „למלאך השלום" בכנסת ישראל האשכנזית ודברו היה תמיד: „עשות שלום בין התורה ובין החיים על פי חקי התורה ודרכיה. תחיית היהדות והיהודים לא תהיה ולא תבוא רק מעצמם ועל ידי עצמם ולא בכח השפעה חיצונית ורוח נושבת מחוץ למחנה ישראל". בגלל הדבר הזה היתה הלשון העברית חביבה עליו מאד; הוא היחידי (גם בין החדשים החרדים) ברבני אשכנז שכתב ספריו גם בעברית לעברים; בגלל הדבר הזה היתה ביאתו לאספת „הרבנים" הריפורמים (בפראנקפורט תר"ה) כיציאתו במחשבה תחלה להפר עצתם ולקלקל מחשבתם הרעה אשר חשבו להשבית לשון העברית מבני העברים ולהסיע כעץ תקות ישראל לגאולה לעתיד לבא.

עוד באחת נדמה פראנקעל לצונץ, כי כזה כן זה לא זכו לראות כל חזיוני לבם וכל תקותיהם יוצאים לפעולת ידים. ברעות וגם במעשים היה פראנקעל מהמהלכים באמצע הדרכים יותר מצונץ וגם נטה יותר לימין... אך ההליכה בשביל הזהב נמסרה רק למופתי הדור וגדולי דעה, ועל כן רחוק הדבר שהבאים אחריהם ילכו במסלותיהם לבלי סור מדרכם ימין ושמאל. ובכן גם בין מכבדיו ומעריציו שאמרו ללכת בעקבותיו נמצאו נוטים לצדדים, ובכמה פנות לא השיגה עבודתו את התכלית הנרצית לו. על פי כל הדברים האלה עינינו הרואות בהרב הזה לא רק חכם הוגה דעות, כי אם גם רב פעלים, רב חכם תופש ישיבה של מעלה לתורת ישראל וחכמתו הראשונה שנוסדה באשכנז וגם מוציא ספר־עתי לתורה וחכמת ישראל כימי שלשים שנה; עבודתו בתורה וחכמה ועניני הכלל היתה תמיד ברבוק חברים־עוזרים לו בעבודתו הגדולה בהפנות הנכבדות האלה ובמשא ומתן עם חכמים בני ברית

ושאינם בני ברית. הצעת דברי ימיו מביאות אותנו לידי כך לשום לפני קוראינו גם תמונות ופרצופים של גדולי הזמן ההוא, ומבעד כל הפנים ההם נחזה פני כל הדור. לפעמים, לשלמות החזיונות, עלינו להפליג מעצם ענין הספר ותכליתו לבאר בהרחבת דברים מעמד העם בחברה ובמדינה, מצבו המוסרי והרוחני, ולפעמים נפגוש גם פנים גלויים וידועים לנו: פני השכלה ומשכילים — מטעם הרשות. מכל אלה הדברים, תוכני עלילות הרב החכם המופלא הזה מימי ילדותו (באויסטריה), שחרותו (בזכסוניא) וזקנותו (בפרוסיה), נדע תכן עלילות הזמן בכנסת ישראל אשר ברוב ארצות אירופה התיכונה; והידיעה הואת תורה שלמה היא לארבע מאות רבואות אחינו יושבי ארצות הצפון, ולהציע אותה ננסה בהפרקים הבאים בספר הזה.

ברכת תודה.

לשני החכמים בעלי בינה לעתים: הרב החכם ד"ר מרדכי בראנן נ"י מורה ראש בבית המדרש לרבנים ומורים אשר בברעסלוי ולידידי איש בריתי הרב החכם הפרופֶסיור ד"ר דוד קויפמאן נ"י מורה ראש לבית מדרש הרבנים בבודאפעסט בירת אונגריה. שני החכמים האלה, התלמידים המובהקים של הרב רבי זכריה פראנקעל, אשר עמדו לפניו עד יום מותו, נדרשו לאשר שאלתים ויספרו לי ידיעות נכבדות מאד מחיי רבם, מעבודתו לרבים ועבודתו בתורת ישראל וחכמתו; והנני מביע להם במקום הזה את ברכתי ותודתי בשמי ובשם קוראי הספר הזה.

המחבר.

M.T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

פרק ראשון.

פני הדור. — ילדותו ובחרותו של ר' זכריה פראנקעל.

פֿראנקעל, בן הגיטו. היהודים באויסטריה בסוף המאה העברה וראשית המאה הנוכחית למספרם. בטול חקי יוסף השני הטובים לישראל והגזרות, הגדרים והסייגים שחקן לכנסת ישראל במלכות אויסטריה הקיסר פראנץ בארבעים שנות מלכותו: אסורים וגדרים בתשומת יד, במסחר ובכל ענפי העבודה; אסורים וסייגים בחיי המשפחה. השכלה על פי טעם הממשלה; תורת דת ישראל — מטעם הממשלה. הירץ האָמבערג ובעער נושאי כלי ההשכלה מטעם הממשלה. מס הנרות. החקים באויסטריה שהיו למופת למלכה אחרת בדבר השכלת ישראל. „עירי־וסף" ב„פראג המעטירה". הגיטו ובניה. בית אבותיו של רבי זכריה פֿראנקעל ופעולתם משנות דור ודור בביהם ומעהרען. פֿראנקעל בבית תלמודו בפראג. באוניווירסיטה אשר בבורא־פעכט. התעטרותו לדוקטור פילוסופיה וסמיכותו לרבנות. הרבנות הראשונה בעיר טעפליץ וגליל לויטעריטץ בביהם. הרב המשכיל הראשון בביהם ומלכות אויסטריה ופעולתו. ממשלת וכסוניה דורשת הוות דעת פֿראנקעל ע"ר דרכי חוראת הדת לתלמידי ישראל. הרבנות בדרעזדען ומדינת זכסוניה.

המשל אומר: „רצונך להכיר את נשמתו של החכם או המליץ, לך לך אל ארצו ואל מולדתו". על פי הפתגם הזה, ברצוננו לעמוד על אופיו של החכם המופלא רבי זכריה פֿראנקעל, אשר פעולתו והשפעתו על בני עמו חרותות על ספרי תולדות ישראל בשלשה ממלכות: אויסטריה, זכסוניה ופרוסיה, עלינו לדעת טיב החברה הישראלית, אשר בה ראה פֿראנקעל לראשונה אור עולם, בה בָּלָה ימי ילדותו ובחרותו ובה נקלטו בלבו ונקבעו במוחו המחשבות והרעות, רגשותיו ומאוויי לבו ורוחו, ואשר הוצאתן לפעלן היה משא נפשו כל ימי חייו. כבר אמרנו, כי פֿראנקעל נולד בהגיטו (שכונת היהודים) אשר בעיר הראשה למדינת ביהם, ב„פראג המעטירה". על כן נחשוב

לא למותר לעבור בסקירה אחת על פני קורות ישראל בממלכה זאת בימי הדור שאחרי מות הקיסר החסיד יוסף השני. ואולם גם בסקירה אחת לא נוכל לעבור על פני הפרשה הזאת בטורים אחדים, כי בממלכת בית האבסבורג, אשר כמספר פלכיה היו לאמיה גם בימים ההם כאשר בזמן הזה, כפי שינויי המעמדים המדיניים ודרכי החברה והנמוס בהמדינות השונות אשר בהממלכה המגֻוָּנֶת הזאת, כן שונים ומשֻנים היו החקים והפקודות, הגזרות, הסיגים והגדרים במדינות מגוריהם של היהודים. הננו אומרים „במדינות מגוריהם", כי באמת במדינות אויסטריה היו בני ישראל לא אזרחים ולא תושבים, אף לא כגרים בני ממלכה אחרת נחשבו, כי אם כדיורים היושבים בבתי־דירה בחצרות בעלי־בתים, משפחה ומשפחה בחדרים השכורים לעבדי הקיסר — והיציאה ממדינה למדינה באותה המלכות היתה קשה מאד להעברים האלה. למודים הם מאות הרבואות בני ישראל יושבי המזרח לחשוב, כי רק למענם ובשבילם העבידו מניחי הנמוסים מחוקקי הממלכה האדירה בתבל ארצה את מוחם עבודה רבה, להרבות להם תלי תלים של דינים בחקים ומשפטים בחיוב ופטור, באסור ומותר, בכל תורת האדם לאדם; למודים הם מאות רבואות יהודים אלה לחשוב, כי אך הם מוקפים חומה בגדרים וסייגים רבים לתורת האדם — ולא ידעו, כי עד ימי הדור האחרון, עד שנת חמשת אלפים שש מאות ועשרים שנה למספר בני ישראל, נמצאו יותר ממאה רבוא יהודים בהממלכה הגדולה אשר באירופה התיכונה שמצבם היה גרוע בכמה וכמה פנים גם ממאות הרבואות אשר לאחיהם בממלכת המזרח. כי מחוקקי אויסטריה בכל הדורות ובכל המדינות חשבו להם לכבוד ולתפארת להוסיף בנות גדר וחיץ ומשמרת למשמרת על היהודים אשר במדינות ממשלתם; ובכל פנות שהיה היהודי באויסטריה פונה הרגיש את המועקה אשר במתניו, הכבלים אשר על ידיו ורגליו וגם — על רוחו ונשמתו. ולא זו בלבד, כי אם כל החקים, האסורים והגדרים הרבים, החוסמים את דרכי החיים על היהודים והם עוד עומדים וקיימים בממלכות אחרות עד היום, נעשו כלם במתכנתם של חקי אויסטריה במדינותיה השונות.

הקיסר יוסף השני מת (20 פֶעברואר 1790 — תק"נ) בנפש מרה, וילך בדרך כל הארץ בדמי ימיו שבע רגז ומלא כעס ומכאובים; לעיניו היו לאֵל כל מחשבותיו הטובות אשר חשב על עמי ממלכתו, כי לא השכילו אז העמים לדעת את מלכם, לא הבינו מחשבותיו, ותחת אהבתו שטמוהו, מררוהו וגם נשאו בו יד בעודנו חי שוכב על המטה אשר

עוד לא ירד ממנה, ובירחים אחדים אחרי מותו נתבטלו כל חקי הסבלנות (טאלעראנצ־עדיקטע) משנות 1781/2 שהוציא לטובת היהודים אחד לאחד: החק אשר פתח ליהודים שערי פרנסה ובכלכלה להתיר להם העסק במלאכה ולהִתָּעֵב בחברת בעלי המלאכות, לעסוק בכל חכמה ומלאכת מחשבת, לקנות נחלות שדה לעברן ולשמרן; החק המבטל את המס שהיה מוטל על איש יהודי העובר ממקום למקום, לשלם בכניסתו לעיר על דרך מסעו וביציאתו, בער לינת לילה בעדו ובעד בהמתו, לשלם מס להחזקת בתי המשפט (געריכטסטאקסען); החק המבטל את הגזרה הקדומה באויסטריה על היהודים שלא להַרְאות בחוץ בימי שבתות הנוצרים ובימי הגיהם עד עת הצהרים. סוף דבר, כל החקים שנכללו בדבר הקיסר החסיד הזה, שהעביר בכל מדינות מלכותו בשנות 1781/2 לאמר: היהודים ישתוו במשפטיהם להתושבים הנוצרים (דיע יודען זאללען דען קריסטליכען אינוואסטען גלייך ווערדען), נתבטלו ונעקרו במות הקיסר הזה, ונשארו בתקפם רק שני חקים: חובת היהודים לעבוד בצבא והחזקת בתי ספר תחתונים (פאלקסשולען) ועליונים (נארמאלשולען). הדבר הראשון נתקיים, מפני שעל פי השנויים שנעשו בו, להגביל משפט היהודים, היה זה לחובה ולא זכות לישראל. החוק השני גם כן נתקיים מטעמים ובוונות אחרים מלבד הפץ ההשכלה הישראלית, ובפנה זאת נדע ונכיר גם אנחנו את הפנים הידועים והגלוים גם לנו, ומזה נדין ונקיש על סבת התקיים החקים האלה בימי שני דורות אחרי יוסף השני[1].

הקיסר שקם אחריו, ליאופולד, מלך אך שנים מועטות; ובהשנים הרבות למלכות פראנץ השני (1792—1835) הושבו לקדמותם האסורים והגזרות הקדומים וגם חדשו עליהם גזרות חדשות לבקרים. ועוד הוסיפה הממשלה האויסטרית מני אז לתקן עולמו של ישראל בחיי דתו בתוך בית תפלתו, לתת מרוחה על יהודי ארצותיה ולהיות להם לאפוטרופסית גם בדברים שבינם לבין קונם. עול גלות נודע ביחוד במדינות בֵּיהם, מאֶהרען וגאליציה, המדינות ששם היהודים מרובים באוכלוסיהן מכל מדינות הממלכה. יהודי גאליציה נכנסו לרשות מלכי בית האבסבורג בשנות 1772—1795. ימי הרפובליקה הפולנית האחרונים היו ימים רעים לישראל; אבל אז שררו בכל פרעות

---

[1]) כל הדברים האלה נמצאים מפורטים ביאסט בספרו „דיע נייערע געשיכטע" בחלק א'—ג', בגראטץ (בדרך כלל) חלק י"א טעקוד 144 ולהלן, בספרו של סקארי, ג. וואלף, והספר „פאלשטאנדיגע זאמלונג אללער פראַרדנונגען יאוען'ס דעס II, באנד I עמוד 348, 361.

בארץ ההיא, וגם לא התחכמו מניחי הנמוסים לחוקק חקים במחשבה תחלה לעשות את החיים למעמסה על היהודים, כאותם החקים והנמוסים שנבנסו בספרי דת ודין לממלכת אויסטריה. להיהודים נאסר לקנות נכסי דלא ניידי בערים ובכפרים וחצרות; נאסר לאומנים נוצרים ללמד אומנות לנערים יהודים; באויסטריא התחתונה, מאַהרען ושילזיה האויסטרית היה אסור ליהודים לקנות כל קרקע מלבד בית הערה, בית הכנסת ובית לשומר שדה הקברות; לבעלי בתי מלאכה (פֿאבריקיות) הותר לקנות קרקע לבנות עליה בתים בחנאי, כי אם תשבות הפֿאבריקה מעבודתה יהיה היהודי מחויב למכור הקרקע במשך זמן ידוע; נאסר ליהודים לסחור בצרכי אכל נפש, בפשתן וזרע פשתן, באבק שרפה ועוד מינים רבים; נאסר להם להיות חוצבים בהרים להוציא מיני מתכיות, בכלל, להתעסק בכל העבודות השייכות למכרה מיני מתכיות וגם לשבת בהערים אשר בקרבת מכרה ההרים.

קיסר אשכנז או קיסרי אויסטריה נקראו גם כן קיסרי רומא, כי מימות קרלום הגדול נחשבו ליורשי כסא הקיסריות הרומאית. בכח הזכות הזאת לקחו להם המשפט להעלות מס מיוחד על היהודים, הוא מס מנת המדינה לאוצר הקיסר (fiscus judäicus) שהעלה הקיסר אספסינוס על כל היהודים אחרי חרבן בית המקדש תרומה לאלהי מעוז יופיטר, במקום „מחצית־השקל" לגלגלת אשר הרימו בני ישראל בכל מקומות מושבותיהם תרומת הקדש להמקדש שבירושלים[1]. את המס הישן הנושן חדשו קיסרי אויסטריה, ויהי כאשר נבצרה מהם לאסוף כסף המס לגלגלת, ובימי הבינים וגם בדורות העת החדשה היה קשה על הפקידים להביא במספר מדויק מספר בני ישראל, ויטילו תמורת המס הזה מסים לתרומות גדולות על צרכי החיים — חיי הגוף והנפש, — בהיותם נסמכים על מס הזכרון לתרומת מחצית השקל היה לחוק ומשפט מלכות הקיסר באשכנז, להעמים על היהודים מסים ותרומות מכל מה שהפה יכול לדבר. במאה הי"ב למספרם היו היהודים מחויבים להספיק מטות ומצעות וכלי־לבן לצרכי השרים והפרשים שהיו באים לשבת בחצר המלוכה. בימי הקיסר פֿירדינאנד הראשון בימי המאה הט"ז למספרם — הטילו על היהודים להמציא לבנות הקיסר לצרכי קשוטיהן ותמרוקי הנשים בימי שבתן באינסברוק בירת המדינה בטירול ארבע ליטראות זהב שחוט. (געשפֿאננעם נאלר). שנים רבות הוטל מס על

[1]) עיין „דברי ימי ישראל" חלק שני ע' 144.

האתרוגים בחג הסוכות ועוד בשנות הארבעים למאה הנוכחית למספרם הטילו מס על סדורי תפלה, מחזורים ותחנות, וגם אסרו להדפיס הספרים האלה בלי העתקה לאשכנזית. עוד מעט ונראה מה עלתה להיהודים במלכות אויסטריה מן ההמצאה להטיל מסים על צרכי הנפש ועניני הדת לבני ישראל.

למען דעת את הרוח ששלטה אז בפמליא של מעלה באויסטריה עלינו לספר הדבר הזה. כאשר נגידי עמים נאספו בשנת 1815 להקונגרים הגדול בווינא אחרי מפלת נאפוליון בונופרטי, היו כל האיתנים מצוקי אירופה מבקרים בבית האצילים היהודים ארנשטיין ועסקעלעס, כי נשותיהם היו בנות משפחת איטציג ופריעדלאָנדער בברלין ומצוינות ביופי ובחכמה, מן קיסר רוסיה אלכסנדר הראשון ומלך פרוסיה עד השרים נושאי המשרה במערכות המיניסטריום לעניני חוץ בממלכות האדירות באירופה כלם נועדו לטרקלין היהודים האלה, ורק לעת רצון כזאת התעשת להם הקיסר פֿראנץ הראשון להתיר להם קנין בית וארמון לשבתם בווינא. בשנת 1843 הותר לראשונה ליהודי אחד בכל ממלכת אויסטריה לקנות קרקעות בכל הממלכה ואותו היהודי היה — שלמה רוטהשילד. והנה אם באנו לכתוב אף מקצת הדינים ודקדוקיהם, הגדרים והסיגים ופרטיהם, מדינה ומדינה וגזרותיה וסיגיה אין אנו מספיקים. על כן נעבור עליהם ונגע רק בקצה החקים שבהם הביאה הממשלה מהומה ומבוכה בעולמו של ישראל וכוננו במחשבה תחלה להשחתת המוסר והמדות בחיי המשפחה והחברה.

כבר אמרנו במקום אחר, כי תחת אשר בפרוסיה והמדינות סביבותיה לא דאגה הממשלה להשכלת ישראל ובדבר הקוני הדת ועבודת אלהים עוד הניחה מכשולים על דרכי המחדשים, לקחה הממשלה האויסטרית רשות לעצמה להשגיח על דרכי היהודים בינם לבין קונם, להשכילם בדבר מלכות, להורות להם דרך אמונה צרופה ולהטיב מוסרם בחיי המשפחה. גם הפעם עינינו הרואות את היסוד המוסד בתורת החקים שנתנה בעד האומה הישראלית בארצות אחרות לאמר: מציאות האומה הזאת בממלכה הוא רעה מוחלטת אבל גם כן מוכרחת, ועל כן יש לבהור הרע במעוטו, לאמר: לעשות גדרים וסיגים לבל ירבו היהודים... זה הוא יסוד הפחד הגדול שפחד הראשון שבשונאי ישראל, הפחד „פֿן ירבה", והוא היה אב־מלאכות להמחוקקים בכל מקום ובכל זמן, ויסוד ושרש להגזרות הרבות והנוראות ומכלן הרעה והנוראה חק הקוצב מספר לבתי אבות בישראל בכל מדינות הממלכה האויסטרית. באסטרטיא של הממלכות נרשמו לראשונה מספר בתי אבות מישראל

שהיו בביהם, מאהרען, גאליציה וכו' בראשית המאה הנוכחית, והושם לחק שעליו אין להוסיף, ולפי זה הותרו הנשואים בכל קהלה רק בערך המתים — ונקראו המספרים האלה בשם „פאמיליענומערן". מובן הדבר כי הבחורים והבתולות לא היה אפשר להם לשבת ולחכות עד מות אחד מבני משפחתם; והיו רבים אז אשר בחייהם היו קרואים מתים בכדי לפנות מקום לנשואי צאצאיהם. ותמלא הארץ מתים ונעלמים, ותקנא משפחה במשפחה ותרבינה המלשינות והדלטוריא. בגאליציא היו בעלי הזוג — גם אלה שהותר להם לבא בברית הנשואים — מחויבים להראות סכום גדול של כסף ולשלם לפני באם בברית הנשואים את כל המסים והתרומות שעל היהודים בפרט וההושבים בכלל לשלם במשך שלש שנים. תוצאות הגדרים האלה היו: נשואים נסתרים כדת משה וישראל, אך שלא כדת ממלכת אויסטריה, והבנים והבנות הנולדים מנשואים אלה נחשבו למזורים — מטעם הממשלה. אז היה שם ישראל לשמצה, כי הוא עם פורע מוסר, ותרב הערבוביה ותגדל המשובה עד לבלי חקו). אך כל זה כאין וכאפס לעמת הרעה המוסרית על ידי ההשכלה מטעם ממשלת אויסטריה, שהיתה רבת התוצאות לחקים וגדרים אשר היו אחרי כן לדוגמאות אל ממלכות אחרות. מן כל התחבולות שחבלה הממשלה האויסטרית בשני דורות שלפני תקופת הקונסטיטוציה היו רבות העלילה והעות התוצאות: מס הנרות וספרי הקטיכיזוס או ספרי למוד בעקרי הדת מטעם הרשות.

מראשית ימי בכורי ההשכלה בישראל שבאויסטריה בקשה הממשלה אנשים יהודים משכילים, אשר ישכילו את בני עמם לכל אשר יורו אותם במערכות השלטון. בקשה, מצאה ונכשלה בבני אדם שאינם מהוגנים, אשר השניאו את ההשכלה הזאת בעיני העם ויתנו לה פנים של גזרה רעה להרבות קטגוריא ולהעלות חמה וקצף. ושני שוטרי ההשכלה אלה בביהם וגאליציה והמדינות הנשענות עליהן היו: פטר בעער והירץ האמבערג[2]) הירץ האמבערג היה אבי אבות המשכילים

---

[1]) עיין ע"ז הספר „זכרונות" להחכם וויים ע' 13 — 14.

[2]) ע"ד הראשון לא עלה בידינו למצוא מקורים לפרטי הרעות שהסב לבני עמו בביהם, רק כי גם הסופרים המחקנים כיאסט וחבריו מזכירים אותו לגנאי תמיד (עיין צט"ג ד' יודענטהומס לשנת 1845 ע' 104), ומעולות השני נדע ונרגיש גם אנחנו היושבים מעל לגבולות אויסטריה על פי סבה רחוקה או קרובה, בכחו או בכח כחו, כאשר יראו הקוראים לחלן בפנים ובהערות, ומפני זה חשבנו לא למותר להרחיב בו הדבור.

והשכלה מטעם המלכות. אבי טפוס מיוחד במינו ומסומן בסימניו בכל מושבות בני ישראל בארצות שונות. טיבו ואופיו כבר נודעים למדי גם לקוראי עברית[1]). האיש הזה היה יליד ביהם וגם למד תורה בפרעסבורג, אך רוח ההשכלה הברלינית צררה אותו בכנפיה ויתגורר בברעסלוי והאמבורג; ובברלין היה למורה ליוסף בנו של ר' משה בן מנחם הכבור — . בשובו לארץ מולדתו עמד על הבחינה בווינא ויתמנה מטעם הממשלה להיות משגיח על בתי הספר בגאליציה ולודומירה ועל משמרתו זאת עמר עד שנת תקס"ח. במשך הימים ההם הרבה להציע הצעות ולכונן תכניות וסדרים להטבת מעמד היהודים המדיני והמוסרי. ביחוד עמל הרבה להוכיח להממשלה, כי יותר ממה שדרוש להטיב מצבם בעניני פרנסה וכלכלה דרוש להממשלה לפשט את העקמומיות שבלבם, להלחם נגד הפנטיזם, להכניע רמות רוחם, באמרם כי הם בני העם הנבחר וכלם קדושים, דרוש לדחות כל הרבנים ממשמרתם, לנעול דלתות הישיבה וכו' וכו', הכל בסגנון ידוע ונהוג, אך בעל הסגנון הזה הראשון הוא הירץ האמבערג. משנת תקס"ח ישב בווינא ויהי מבקר ספרי ישראל ושם הפיק חפצו מכבר לדאוג לאחריתו ולהתעשר מפסולתה של השכלת ישראל. בתור משגיח על בתי הספר בגאליציה היה איש ריב ומדון לכל המלמדים וכבר באו עליו קובלנות, כי כל עמלו לפיהו; כי הוא רודף אחרי בצע מעשקות וממנה מורים, מסירם ממקומם ועושה בהם כרצונו. אך כל הקובלנות האלה לא הסירו ממנו חסדי הקיסר פראנץ הראשון, ועשרים שנותיו האחרונות בלה בפראג עיר מולדתו וימת בשנת תר"א.

האמת נתן להאמר, כי ההצעה ע"ד מם הנרות לא ממנו יצאה, כי נמצא אז איש אחר שהתגורר אז בווינא ולטובתו והנאתו העוברת חרש ההלכה הזאת, אשר היתה לבביה לשני דורות לכנסת ישראל אשר במדינות גאליציה ובוקבינה, ורק הירץ האָמבערג סמך ידו על ההצעה ויתן לה תקף ועז[2]). לעמת זה ההצעה השניה בדבר למוד עקרי

---

[1]) את גבלותו של האיש הזה, אשר החכם רשי"פ בכנ"י ע' 271 הפא עליו ויספר רק בשבחו, גלח לראשונה החכם שולמאן בספרו: „תולדות היינע" ע' 44. ועיין כנ"י לשפ"ר ס' ראשון ע' 111 — 112 במאמרו של הח' יעב"ץ, ובהס': „זכרונות" להחכם וויס ע' 34 בפנים ובהערה.

[2]) הדברים האלה מבוארים בארוכה ובפרטים ודברי חפץ נכבדים מאד בספר: „קליינע היסטורישע שריפטען" מאת נ. וואלף. ווין 1892.

הדת וכן ההצעות להכביד בכלל את הנשואים בישראל בתחבולות שונות הן כלן שלו. ולטובתו והנאתו חבר ספר על עקרי דת ישראל ויקרא שמו „בני ציון", (וגם ספר אחר כעין הראשון בשם „בן יקיר") כתוב בכתב ולשון אשכנז, ספר שאלות ותשובות בעקרי הדת שאינו שוה כלום, כי אין שם דבר מעקרי הורת ישראל, רק שיחות נאות ע"ד אהבת הבריות, אהבה להממשלה וכו', שיחות שכבר היו גם אז לזרא. ולמען ירבו קוני הספר הגרוע הזה יצא כתב הדת מטעם ועד ההשכלה (Studien Commission) כתוב בפקודת הקיסר (14 דצמבר 1810) לאמר: הספר להורות עקרי דת ישראל הנקרא „בני ציון" הוא ספר הדת והמדות לבני הנעורים של האֻם הישראלי, (רעליגיאָנס מאָראַלישעס לעהרבוך פֿיר דיע יוגענד דער איזראעליטישען נאַציאָן) והוד הקיסר נתן פקודתו: א) כי יש להורות מן הספר הזה בכל בתי־ספר ליהודים וכו'. ב) כי כל חתן וכל כלה מבני האֻם הישראלי צריכים לדעת כל הכתוב בספר עקרי הדת הזה, להבחן בועד מיוחד ממונה על זה בבית השלטון הגלילי, ורק בעמדם בנסיון ובקבלם תעודה על זה יותן להם הרשיון לנשואים. — להזוג שאין לו תעודת הנסיון אסור לסדר קדושין וכו' וכו'.

ולספר כזה כתוב בשפה זרה היו נזקקים כל איש ואשה הבאים להנשא בכל מדינות ארצות ממשלת בית האבסבורג (כאמור בכתב הדת: „אין אללען ערבשטאאטען). בכל מדינות אויסטריה חשבו היהודים את הספר הזה לדבר טמא, ומחברו (לדבר בלשונו של החכם וויים) „היה מוחזק בפסלות ולמקדיח תבשילו ברבים". והמעמידים את החתן וארוסתו על הנסיון היו הכהן הקתולי המשגיח הראשי גם על בית הספר, פקיד הגליל והעיר ואליהם צרפו גם את רב העדה. מי ימלל עֻנות נפש האומללים האלה ועלבונם אם לא ידעו לדבר המלות כן באשכנזית, ככל הכתוב בהספר הזה. הענים האלה שבילדותם לא למדו כתב ולשון אשכנזית היו מוכרחים לשבור שניהם ולעקם שפתיהם עדי הוציאו מלה אחת כהלכה — וכל זה בשביל למלא צלחתו של האֶמבערג כסף, למען יהיו כל בני הנעורים מוכרחים לקנות הספר ולהגות בו[1]. כהמורים הראשים פטר בעער והירץ האמבערג היו כל המורים העברים שעמדו תחת השגחתם — שוטרי ההשכלה, מתגרים ברבנים ומלמדים, ואלה האהרונים, בחפצם להחליץ מבעלי זרוע

[1] קטרוג גדול הוא על הגאון הצדיק רבי מרדכי בנעט שנתן הסכמה לספר גרוע, שאין בו לא תורה ולא דעת עקרי הדת, אם לא שהיה הגאון הזה מוכרח לזה. עיין עכ"ו „זכרונות" עמוד 35.

כאלה, שלחו קובלנות עליהם לידי הקיסר פֿראנץ והשרים היושבים ראשונה במלכות; שני שוטרי ההשכלה אלה ותלמידיהם המורים העברים היו מתעבים את הלשון העברית, וגם היתה עינם צרה בראשי ישיבות או מלמדים אשר אמרו גם כן ללמד את תלמידיהם תורת לשון עברית ולשון אשכנז וראשית הלמודים הנחוצים; כי חשבו אותם למסיגי גבולם ויורדים לאומנתם — סוף דבר, הכל היה לפי הנוסח הידוע, ואין פלא איפוא אם מפני משכילים כאלה נרתע העם לאחוריו מן ההשכלה ומבתי הספר.

הקורא כל הדברים האלה יתן צדק לדברי יאסט[1]), כי מכל זה נראה רוממות נפש האומה הישראלית; כי אחרי כל הנגישות והמצוקות האלה, אחרי הבוז והשפלות אשר הנחילו להיהודים, לא אבדו להם התכונות הטובות סגולת הנפש המשכלת ולא נתמעטה דמותם במדות ומוסר. אמנם כן הדבר — „בעיר היהודים" או עיר יוסף בפראג ויתר ערי ביהם ומאֶהרען השתמר רוח היהדות בתמימותה וטהרתה עשרות שנים יותר מאשר בברלין ומלכיות אשכנז המערביות, ומשנת תקנ"ג (שנה שנפטר בה הגאון רבי יחזקאל לאנדא) עד תק"ץ עוד היה שם ושארית לתורת ישראל וישיבות רבות בפראג והקהלות בנותיה. להכלואים בה „גיטו" היתה התורה סם חיים, בה שגבו ישע ובה מצאו נחם לנפשם, מנוחה ללב ומרגוע לרוחם. התורה היתה אז לא לבד נחלת הרבנים, כי אם קנין העם כלו, ורבו „בעלי בתים" ועשירים וגם רופאים ועוסקים בחכמות חיצוניות, אשר העמיקו בתלמוד ופוסקים ומהם היו תופשי ישיבות. אחרי מות הרב ה„נודע ביהודה" אמנם לא הושיבה עוד עדת פראג אב"ד לכסא הרבנים, ובמקום רב אחד מנתה — שלשה — דיינים אשר נקראו אז בשם הכולל מטעם הממשלה: „אבעריורים-טענקאללעגיום", אך גם הם היו רבנים גדולים: רבי שמואל לנדא, הנודע בחריפותו בתשובותיו (בספר נודע ביהודה מהדורא תנינא), רבי אליעזר פֿלעקעלעס, תלמידו החביב של רבי יחזקאל לנדא והמפורסם לא לבד בתורה כי אם גם בדרשנות, ובו נראו גם סימני חקר והשכלה; ורבי שמואל קוידערס. בכלל עוד נחה רוחו של ה„נודע ביהודה" על „עיר היהודים" בפראג וכבודו חופף עליה, ותהי הקהלה הזאת עוד משפעת תורה ואורה לכל קבוצי ישראל היושבים בין החומות בשכונות היהודים אשר בערי אויסטריה. וכח הקהלה הזאת היה

---

[1]) יאסט נייערע געשיכטע אֶסטעריִיך וואכסען, חלק ב' וג'.

יפה לתת מרוחה על יתר ישובי ישראל באויסטריה מכח קהלת ברלין על ישובי היהודים במלכיות אשכנז המערביות, לא לבד בתורה כי אם גם בהשכלה.

„שחורה אני ונאוה" האמר אז, בימי המאה הששית לשביעי למב"י, כנסת ישראל הכלואה בהגיטו. על אומה שלמה שמו מצור ויסגרו בעדה את התבל ומלאה בדלתי ברזל ובריחי נחושה, ומבית כלאה היתה שואפת לאורה ותורה. בני ה„גיטו" היו באמת בני ההשכלה, משכילים — על דבר אמת; הם לא טעמו את קליפת ההשכלה, אבל הביאו אל קרבם את תוכה. ההגיון בדברים עיוניים הביא אותם בדרך טבעי ובנטיה פנימית לאהבת ההכמה וההשכלה העיונית בלי פניות חיצוניות וחפץ התועלת הגשמית והחיים בתענוגיהם. שנים רבות לפני פעולת רבי משה בן מנחם בברלין כבר נראה „בעל הבית" בפראג, רב גדול הופש ישיבה, רב מורה דעה לתלמידים ארבעים שנה ולא אבה ליהנות משל אחרים[1]), והוא הגאון החכם והמהנדס רבי זרח אירליץ. הגאון הזה היה אחד מהמופלאים בחכמת המתימטיקה בדורו ויחבר ספר „מלאכת מחשבת" על חכמת המספר, האלגיברה, הגיאומטריה, חשבון לקוי המאורות ותשלום חכמת המדידה בלשון עברית ובהעתקה ללשון אשכנזית (פראג תקל"ה). לא פה המקום להרבות במעלת הגאון הזה „שלא נהנה מאור תורתו וחכמתו הנאת שוה פרוטה"; אך הנכבד ביותר, כי העמיד הגאון הזה תלמידים חכמים ותורנים, ואשר הגדול והמצוין שבהם היה הרופא רבי יונה דוקטור ייטליש, רופא חכם בחכמתו, רופא אומן מופלא במלאכתו וגדול גם בתורת התלמוד. הוא היה הדוקטור הראשון באויסטריה אשר עמד לפני הקיסר יוסף השני וישא חן וחסד לפניו, ובהשתדלותו הותר לרופאי ישראל לרפא גם חולי הנוצרים בכל הממלכה. הרופא אשר החכם המפורסם נאטהנאגעל בזמננו יעתיק ממנו דברים וירומם חכמתו בספרו: „האנדבוך פֿיר פראקטישע אֶרצטע". הוא הר"ר אשר מלך פולין קראו אליו להיות רופא נפשו ולא קבל את הקריאה הזאת. ולהר"ר התורני והתלמודי הזה היו בנים גדולי התורה ותופשי ישיבות בפראג (החריף והתלמודי רבי ברוך בעל „טעם המלך" על „מרכבת המשנה") ומשכילים (רבי יהודה ייטליש הראשון מחכמי ישראל אשר שם לבו להתבונן אל התרגומים ויחבר ספר: „מבוא הלשון הארמית" ווינא תקע"ז). —

[1]) גלעד ע' 116.

הנה כן היתה קהלת פראג מלאה אז חכמים וסופרים — והנכבד ביותר, כי כמעט כל חכמי הקהלה ומשכיליה מקרבה יצאו וב„עיר־יוסף" נולדו ונתגדלו, ולא היתה כערת ברלין אשר תמיד הביאה ממרחק לחמה. בגלל כל אלה השתמרה שם היהדות בתמימותה, וגם ההשכלה לא היתה נטיעה מוברכת וזמורת זר בקרבה; ויעמוד טעמה בה עד לשנות עשר האחרונות למאה הששית למספרנו.

הארכנו מאד בדברינו — לסמן ולציין את רוח החברה אשר בה נולד, נתגדל והתפתחו כחותיו הרוחניים והמוסריים של איש המופת, אשר עלילותיו ותולדותיו, השפעתו ופעולתו הם ראשי פנת הספר הזה, ונכבד מאד לדעת מי היו האנשים אשר נתנו מרוחם עליו בימי ילדותו ובחרותו. מצב המדיני והמוסרי של יהודי אויסטריה בכלל נכבדים לנו, כי, כאשר נראה בהמשך דברינו, היתה השפעת החכם הזה גדולה יותר באויסטריה מאשר באשכנז, אף שעיקר פעולתו היתה במלכיות האחרונה.

* * *

רבי זכריה פראנקעל נולד לאבותיו רבי יעקב קאפיל ואסתר בת הגאון מוהר"ל פישעל במוצאי יום האחרון של חג שנת תקס"ב — 1801. משפחת פראנקעל נחשבה להמפוארה „בעיר היהודים" אשר בפראג המעטירה. אבות המשפחה הזאת, כבר הציבו להם יד ושם טוב בתולדות ישראל לפני מאתים שנה ויותר. ובדורות האחרונים העמידה גם כן מקרבה חכמי תורה, גדולי דעה ואנשי המעלה אשר היה בהם כח לעמוד לפני מלך ושרים — די לנו להזכיר במקום הזה את החכם המופלא והמשורר האשכנזי לודוויג אויגוסט פראנקעל הנודע גם לקוראי עברית בספריו: „ירושלימה" ו„מצרימה" ובשיריו היקרים שנעתקו לעברית, והנדיב רבי יונה פרענקעל נכד הגאון רבי דוד פרענקעל בעל „קרבן העדה" על ירושלמי. מגזע ישישים זה הסתעפו שלשה סעיפים (אשר נקראו בשם אחד ובשינוי קטן בדרכי הכתיבה והקריאה: Frankel, Frankl, וגם Frenkel). בימי מאתים שנה ויותר העמידה המשפחה הזאת — שהיא גם משפחת שפירא — גאונים ופרנסים טובים לישראל. שלשלת היוחסין הזאת מגעת עד למחצית המאה החמישית לששי, ואבי אבות המשפחה — פראנקעל־שפירא — מצד אחד היה הגאון רבי אהרן שמעון (המכונה הרא"ש) שפירא אב"ד בפראג ומדינת ביהם, שמת בשנת ת"מ, שהיה מקודם לזה רב בפראנקפורט, לבוב, בריסק דליטא, לובלין וקראקא וכו' ועל מצבתו הוא נקרא בשם רבן של כל

ישראל, ובניו ונכדיו היו רבנים מרביצי תורה בעיר מולדתם ומהם היו פרנסים וראשי העדה ועשירים נדיבים ושתדלנים גדולים [1]; ומצד השני — הגאון רבי משה מירלס אב"ד בפראג. אחד מאבות אבותיו של רבי זכריה היה רבי שמעון בן הקצין ר' וואלף פראנקעל ה„פרימום (הראש) בהקהלה" ומצבתו תעיד עליו, כי היה „רועה נאמן... לפני מלכים יתיצב, בהשתדלותו ימצא חפש כל מר נפש, בהתעסקות ידיו לורב ליסד כותלי בית המדרש וכו'. יותר סמוך לדור של רבי זכריה היה: „האלוף" רבי ישראל פרענקעל בן ר' קאפיל פרענקעל־שפירא, ואת שמותיהם הננו מוצאים כן בין גולי פראג בשנות הגרוש הגדול תק"ה — תק"ז ע"י הקיסרית החסידה מריה תיריזיה צוררת היהודים בחסידותה; בשנות הצרות האלה היו הם היוצאים והבאים לפני הגולים ובשוב הנדחים האלה לעירם — עיר היהודים — בפראג היו בני משפחת פראנקעל שנית למנהיגיהם ופרנסיהם [2]. מזה נראה כי התורה והפרנסות (הדאגה לעניני הכלל) היו מחזורות אחרי אכסניא שלהן; והנער זכריה כבר ידע כי אבות אבותיו היו רבנים ופרנסים לקהלת ישראל היותר קדומה והיותר נכבדה בקהלות הכנסיה הישראלית בארצות הגבול שבין מלכיות האשכנזים ומלכות הסלבים.

פראנקעל לא רשם את שמות רבותיו, אבל ברשימות תולדותיו יספר כי שנים רבות שקד על התורה בישיבות עיר מולדתו. ואשר נודע להתלמידיו בבירור הוא, כי בין רבותיו היה לו רב מובהק הגאון רבי בצלאל רנשבורג מגדולי הדיינים בפראג ותלמידו של רבי יחזקאל לאנדא, הגאון אשר הגהותיו על הש"ס נתקבלו ונכנסו בספרי התלמוד בכל הוצאותיו [3]. בימי תלמודו בישיבותיהם של תלמידי ה„גודע ביהודה" קבע עתים גם להחכמה ויהגה בלימודי המתימטיק והלשונות

---

[1]) ע"ד משפחת פראנקעל עיין Biographisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreich בערך לודוויג אוינוסט פראנקעל וערך ואחאריאס פראנקעל. ומשם ומספרו של Podiebrad: אלטערטהימער דער פראנער יאזעפה'ס־שטאדט והספר Prager Familien מאת החכם האקק הוצאת הפרופיסור רבי דוד קויפמאנן עם הקדמת הח' הזה והערותיו לקחתי הדברים אשר בפנים. גם הח' ד"ר בראנן מסר לי ידיעות נכבדות. — ועיין בספרו של האקק „פראנער פאמיליען" בערך פרענקעל־שפירא והערות קויפמאנן שם, ובספרו של ר"ד קויפמאן „גולי ויינא" ע' 19 הערה 1.

[2]) עיין פאדיעבראנד בהנ"ל 222/3 וב„פראנער פאמיליען" בהנ"ל.

[3]) מכתב החכם בראנן ששמע מפיו בעת הגידו את השיעור בסם הוריות לאמר: „הסם הזאת חביבה עלי מפני שמורי רבי בצלאל חבר פירוש עליה" („הורה גבר" על הוריות).

אשכנזית וצרפתית עוד מרם הגיעו לשנת החמש עשרה. ואחד מטובי תלמידיו ראה בין כתביו תעודה כתובה משנת 1816 להעיד על הנער זכריה פֿראַנקעל, כי כבר הספיק להכוש לו ידיעת הכתב והלשון וחכמת החשבון לפי המדה הדרושה לסוחרים. ויהי כאשר הקדישו אותו אבותיו בימי ילדותו להתלמוד תורה לא שלחוהו לשמוע לקח בהגימנזיה באביב נעוריו — וישאר נקי לעסק התורה והחכמה בבית אבותיו ולא בא לבית הספר הכללי. בימי ילדותו אלה לקחו לבו, מלבד התורה התלמודית ובינה במקרא, גם חכמות השעורים וחקר הלשונות העתיקות: היונית והרומאית. בגלל הדבר הזה הוסיף פֿראַנקעל לעסוק בתורת ישראל וחכמות העולם בשקידה רבה בבית אבותיו בכל ימי הבחרות, והיא שעמדה לו למלא כרסו בתורה התלמודית ותהי תורתו קודמת לחכמתו ותהי סופה להתקיים. ורק בעבור עליו רוב שנות הבחרות בהגיעו לשנת העשרים וארבע הלך לפעסט בירת אונגריה, ששם לא היו מדקדקים כל כך בדיני בתי הספר. שם נבחן בידיעות בית הספר הבינוני — ויקבל תעודת בגרות, ואז נפתחו לפניו שערי בית מדרש החכמות — האוניווירסיטה בפעסט — בישיבה של מעלה ללמודי החכמות בפעסט היה שומע בתורת חובה את הלימודים: ההגיון, מיתפֿיזיק, חכמות השעורים (מתימטיק) והטבע, ובתורת רשות הקנה לו ידיעת דרכי הלשונות וחכמות היפות. בפעסט רכש לו אהבת החכם המופלא בחקר הלשונות העתיקות וביחוד לשון יון, הפרופֿיסור ויועץ המלך שעדיוס (Schedius) הנודע למשגב בספריו שחבר לבאר דברי הספרות היונית העתיקה. אף חכמתו עמדה לו לסגל לעצמו חכמת לשון יונית במדה מרובה כואת, כאשר הראה אחרי כן בה את כחו הגדול במקצוע הזה בספרו: „הצעות לחקר תרגום השבעים" (Vorstudien zur Septua-ginta). בשנת תקצ"א — 1831 עמד בנסיון ויצא מוכתר בכתר חכמה בתור דוקטור פילוסופיה, ואז השיג גם היתר הוראה להיות רב ודיין בישראל[1]).

---

[1]) הודות לידידי החכם הפרופֿיס. רבי דור קויפֿמאנן נ"י יש בידי העתק מרשימת התעודה שקבל פֿראנקעל בספר הזכרונות של האוניבירסיטה בבודאפּעשט בצאתו מוכתר בתאר דוקטור לאמר: Album Rectoriae Doctorum. D. Zacharias Frankel Annorum 29. Religionis Hebraicae, israelita Praga e Bohemia oriundus A. A. L. L. (Artium liberalium) et Philosophiae Doctor renunciatus est. Die 5 Novembris 1830 (לאמר: ד. זכריה פֿראַנקעל בן כ"ט שנים בעל דת יהודית, ישראלי יליד פראג בבהמים היה (קבל מעלת החכמה) ביום 5 נובימבר 1830 לדוקטור החכמות החפשיות והפילוסופיה), ועל החתום: Galitzky Mihály, Rector. Weszerle Jozef, Decan. ובהפרושטוקול לבחינות התלמידים

בימי שבתו בפעסט עוד לא ידעו בני עמו כל גדלו של האיש הצעיר היושב בקרבם, לא ידעו כי הוא מופלא בחכמה ולו עשר ידות גם בתורה, ורק היה נכבד בעיניהם על היות יראתו קודמת לחכמתו ויתנהג בתמימות ויראת חטא כאחד משלומי אמוני ישראל, באשר בכלל התפתחה פעולת האיש המופלא הזה וכשרונותיו הגדולים לא מימי בחרותו כי אם מחצי ימי שחרותו. בשובו לעיר מולדתו פראג השתדל להשיג את הרבנות בגליל לייטמעריץ אשר במדינת בֿיהם. כבר אמרנו כי אף אם גזלה ממלכת אויסטריה את משפט עבדיה היהודים ותבטל כל חוקי יוסף השני הטובים, אך בכל זאת התאמצה להשכיל את היהודים בהשכלה מטעם הממשלה, וכפעם בפעם נתנו השרים תקוה בלב היהודים, כי אם ישפרו מעשיהם וישכילו היטב יתנו להם חנינה וויטיבו גם מעמדם המדיני. ההבטחה הזאת היתה אך דבר שפתים ומעולם לא יצאה לפעולת ידים, כל עת ממשלת הסדרים הישנים בהמלכה הזאת. עוד בשנת 1801 יצא החק לבלי למנות רב אשר לא תהיה בידו תעודת בית־ספר, ונשנה החק הזה בשנות 1814, 1820 בדבר מלך שאין להשיב, כי רק רבנים משכילים ומוכתרים בשם דוקטור יתמנו לעומדים בראש הנהגת הקהלות בעניני אמונה ודת. אולם הצבור הישראלי לא היה יכול לעמוד בהגזרה הזאת, כי עוד לא נמצאו בני תורה, שיגיעו למדרגה כזאת בחכמה ועם זה יוכלו להיות גם מורי הוראה בישראל אשר במדינות אויסטריה בזמן ההוא, הזמן שלפני פריקת עול המצות המעשיות בביהם והמדינות סביבותיה. ר' זכריה פֿראַנקעל היה הרב המשכיל הראשון באויסטריה וביחוד במדינות בֿיהם. הדבר המסמן תכונת הדור ורוח היום אז במערכות עמים וישראל הוא, כי בעת שהגיש פֿראַנקעל את כתב־בקשתו לנציב מדינת בהם למנותו לרב בגליל לייטמעריץ, בהפצו להוכיח כי שקד הרבה על דעת הלשונות, שלח את בקשתו זאת כתובה בשמונה לשונות: אשכנזית, איטלקית, לטינית, יונית, עברית, ארמית, צרפתית ואנגלית, וכלם כתובים ברוח הלשון וסגנונה על פי סגולותיה

בהאוניבירסיטה הפֿסטית מיום הנ"ל נאמר: D. Frankel 5o Nov. Zacharias annor. 29. Hebraeus, Bohemus Praga oriundus, absolutus in Univ. pestina, philosophiae auditor rigoroso pro Doctoratu philos. examine depo suit ex Mathesi et Phisica. ac adprobatus (לאמר: 5 נוביסבר ד. פֿראַנקעל, בן כ"ט שנים, עברי מביהם יליד פראג יצא מהאוניבירסיטה בבודא-פֿעסט, אשר שם שמע את חכמת הפילוסופיה מטורים פילוסופים נבחן גם בחכמות המתימטיקה והשבע ונסמך). ועל החתום: Weszerle Prof. historiae, Decan.

המיוחדות לה, והשתדלותו לא שבה ריקם, כי עוד בשנת תקצ"ב (סוף שנת 1831) קבל את כתב ההתמנות מטעם מלכות אויסטריה ובחירת הקהלות ויהי לרב ואב בית דין בגליל לייטמעריץ ויקבע משכנו בעיר טעפליץ.

בימי שבתו בטעפליץ וגליל לייטמעריץ (מחדש אפריל שנת תקצ"ב) יצא לו שם כרב גדול גבור בתורה וגם שותר דעת וחפץ להשכיל בני עמו. מעשהו הראשון היה להנהיג מנהגים טובים בהתפלה בהדרת קדש, לשום משטרים בסדרי העבודה מבלי לנגוע בקדשי האומה. הוא היה הרב בעל השכלה הראשון במדינת ביהם וכל ממלכת אוסטריה והראשון שהנהיג סדרים בבית הכנסת, ועל כן חשבוהו המחדשים לראשונה לנומה אחרי דעותיהם בעוד שכבר אז התנגד למחשבותיהם ועלילותיהם, וביותר רחק לבו מריפורמה להטיב פני היהדות בכדי שתשא חן וחסד בעיני העמים. ביחוד שם לבו להחנוך הדתי, ובשבועות אחדים לשבתו בטעפליץ (ביום ב' דשבועות) אסף את נערי בעלי הקהלה לנסותם ולבחנם בכתבי הקדש ותורת הדת; אז היה גם דברו עם מספר אנשים בני תורה להתאחד לחברה אחת ללמוד שעור קבוע דבר יום ביומו. והדושיו הרבים שנתחדשו לו לרגלי למוד „השעור" רשם על ספר. בימי רבנותו בטעפליץ כבר יצא לו שם לרב גדול ומלומד גם מעל לגבול המדינה, ואז בקש ממנו שר ההשכלה והדת בממלכת זכסוניה הר"ר מיללער, לבאר לו במגלת ספר את דעותיו על דבר סדרי עבודת אלהים בהדת הישראלית ודרך הוראת תורת ישראל לתלמידים, ופראנקעל נדרש לבקשתו ויחבר ספר שלם לבאר ברוב ענין ורוב דעת בתורת היהדות להשיב תשובה שלמה על שאלות השר. נראה הדבר, כי התשובה הזאת היא שפנתה הדרך לפניו לבא לזכסוניה, כאשר נקרא משר הממשלה בהמדינה להיות רב הכולל בדרעזדען ולייפציג, ואז החלה פעולתו הכבירה לישראל ותורתו. הנה כן עברו לפראנקעל גם רוב ימי השחרות מבלי לעשות גדולות לא בהתורה ולא בהחיים. אבל השנים האלה היו לו שנות עבודת הרוח והלב; הוא הוסיף אז לקנות שלמות, הגה בכל מקצעות שבתורה, העמיק לחקור בשרשי היהדות וענפיה, קנה לו דעת גדולה ביסודות המשנה והתלמוד למצוא להם דרך ומבוא, למען השכל אל דרכי ההדרכה בלמודי התורה אלה; סוף דבר, פראנקעל הרבה להתקין עצמו בימי הבחרות ושנות השחרות הראשונות להכשיר עצמו לעבודת הכלל ועבודת התורה וחכמת ישראל ברוב דעת וכשרון משנת השלשים וחמש לשנות חייו. ומני אז מתחילים שני הפרקים הנכבדים בקורותיו ופעולותיו — פרק העת בימי שבתו על

כסא הרבנות בדרעזדען בתור רב המדינה בזכסוניה (שמנה עשרה שנה) ופרק־העת ביני שבתו על כסא ההוראה בישיבה של מעלה לתורת ישראל וחכמתו בברעסלוי (עשרים ושלש שנה), ודברי שני הפרקים אלה הם נכבדים ורבי עלילה: כן לכנסת ישראל האשבנזית, וכן לתולדות התפתחות התורה והדעת בישראל, וביחוד לתולדות הפלגות בישראל אשר בארצות מערב אירופה.

פרק שני.

מפעלי פראנקעל הראשונים בעניני הכלל ובחקרי תורת ישראל.

א

רבי יסריה פראַנקעל נקרא להרבנות בדרעזדען ולייפציג מחשרים היושבים ראשונה במלכות זכסוניה. הקהלה דרעזדען. לקורות ישראל בהדוכסיה (ואח"כ הממלכה) הזאת. דוכסי זכסוניה הפרוטיסטנטים. דוכסי זכסוניה הקתולים שהיו אחרי כן למלכי פולין והתיחסותם להיהודים. הישוב הישראלי הראשון בדרעזדען בימי גלות ביהם או גרוש פראג (תק"ה — תק"ן). פריעדריך אויגוסט מלך זכסוניה הצורר לישראל ומעשהו בהיותו אחרי כן לדוכס גדול בדוכסית וואַרשא מטעם נאפוליון הראשון. זכסוניה היתה לממלכה קונסטיטוציית (1830) וכא רבי זכריה לדרעזדען. הפרנס הטוב שעמד לישראל בזכסוניה החכם והשתדלן הגדול רבי י ש כ ר המכונה ד"ר כערנהארד בעער ותולדתו. פעולת שני האישים רבי הפעלים: פראַנקעל ובעער איש על רעהו. התיסרות הקהלה. פעולת פראַנקעל לטובת הכלל בעזרת פעולתו על אוהבי ישראל בזכסוניה: הפרינץ יורש העצר המלומד יוהאַנן. הפילוסוף טוריוגאטט קרוג והמלומר אמטון הכהן בחצר המלך.

כבר עברו על רבי זכריה רוב שנות השחרות ועוד לא נראה פעלו ברבים, רק כבר נודע לרבים, כי הרב הצעיר הזה מתעתד לגדולות, כי הנהו מלא וגדוש בתורה וחכמה, מליץ ודרשן, שוחר טובת עמו ושוקד על התורה בלי הרף ובלי לאות. בימים ההם מת הרב רבי דוד האב"ד בדרעזדען (הוא היה אבי הד"ר וואלף לאנדוי שישב על כסא הרבנות בדרעזדען אחרי צאת משם פראַנקעל ללכת לברעסלוי), אז נקרא רבי זכריה פראַנקעל מאת שר ההשכלה והדת בממלכת זכסוניה הנשענת על גבול מדינת ביהם לבא ולכהן במשמרת רב הכולל בדרעזדען ולייפציג (29 מאי 1836) לאמר: הרב לכל היהודים יושבי הממלכה הזאת, כי מלבד שתי הערים הנזכרות לא נמצאה כל קהלה

ישראלית בגבולות הארץ הזאת. גם שם התואר „רב הכולל" במלכות זכסוניא, איננו מוכיח כלל כי היתה הרבנות בדרעזדען שררה רוחנית על קבוץ גדול וקהלה עתיקה. זאת לא זאת, בכל זכסוניה נמצאו אז יהודים במספר מועט מאשר בעיר אחת קטנה מבינונית במדינות פולין וליטא, גם היתה קהלת דרעזדען ישוב חדש מקרוב בא בממלכה הקטנה הזאת, ועל כסא ההוראה הזה עוד לא ישבו גאונים מדורות קדמונים; אך מדה אחרת היתה בהרבנות הזאת, אשר בגללה התעתדה להיות למופת הקהלות באשכנז, והרב רועה עדתו בעיר הזאת היה קרוא לקדש שם שמים ושם ישראל באחת ממלכיות אשכנז, אשר שם שמה השנאה לישראל קן לה מימי קדם קדמתה עד ימי הדור ההולך. כאשר הכירה מלכות זכסוניה הרשעה את היהודים לאנשים, אשר בכל הדברים שבין אדם לחברו הם נאמני רוח כאזרחיה הנוצרים, לא מצאו עוד פתחון פה שרי יתר המלכיות באשכנז להטיל ספק בצדקת ישראל, תומתם ואמונתם. — ואחרי שמעם, כי מלאכים רעים כבני העם הזכסוני ושריו ענו אמן על הסניגוריה שלמד הרב לקהלות ישראל בהממלכה הקטנה הזאת על בני עמו, נוכחו גם המה ישר, כי עם ישראל הנחו גוי צדיק שומר אמונים.

למען דעת ערך המעשים ההם שנעשו על ידי פראנקעל וחבריו העומדים על ידו ונשמעים לעצתו, דרוש לנו עוד הפעם לצאת מעט מענין הספר הזה לשום עין על קורות ישראל במדינה ההיא, ובדרך הלוכנו גם להעיר על דרכי מושלי הדוכסיה (ואחרי כן הממלכה) הזאת.

בהארץ ההררית הזאת, הנשענת על גבולות שתי המלכיות האדירות שבאשכנז בימים ההם: פרוסיה בצפונה ומערבה ואוסטריה בדרומה ומזרחה, כמעט שלא ישבו בה יהודים מאז ומעולם. במדינת בוהם היושבת על גבול זכסוניה נמצאו יהודים לפני אלף שנה ובזכסוניה לא נשארו רק רשימות כהות מאד משנות מאות האחרונות לתקופות ימי הבינים.

הקורפירסט „מוריטץ פאן זאכסען", שהיה מגן ומעוז לתנועת הריפורמציה ואב ופטרון להכהן לותיר, ותר על ממלכתו לטובת אחיו אויגוסט, מיסד בית המלוכה בזכסוניה בראשית ימי העת החדשה. הדוכס החדש חשב דבר גרוש היהודים מארץ ממשלתו לחובה קדושה על מושל נוצרי הנאמן לדתו, וכה גורשו היהודים מהמדינה הזאת בראשית המאה הרביעית לששי למספרנו, ולא שבו אליה עד למחצית המאה הששית. לעתים שונות מצאו להם דוכסי זכסוניה יהודים סרסורים ושלחנים אשר נקראו בשם יהודי־החצר, או סוכני החצר להמציא

להם כסף די צרכיהם המרובים להחזיק בחצר מלכותם שרים ושרות נשים ופלגשים, ויתנו להם הזכות לשבת בארצם. אך אהבת המושלים הרם, שהיתה תלויה -- בכיס היהודים, היתה כצל עובר וציץ נובל ואחריתם היתה להכרית. ברוב הפעמים היו השרים היושבים בחצר הדוכס עוינים את „יהודי־החצר", כי לא הספיקו להם כסף ככל אשר שאלו מהם, ויתנכלו להם להשחיתם. על אויגוסט החזק, שהיה אחרי כן למלך פולין ושם ידעו היהודים את תנואתו, יספרו, כי שרי החצר הביאו לפניו את דבת „היהודי שלו" רעה ויחליט הדוכס להסיר ראש היהודי מעליו, ויקראהו ויתן בידו אגרת כתובה וחתומה בחותמו למסור אותה לשר הצבא אשר בעיר „קאָניגשטיין", ושם היה כתוב להתיז בסייף את ראש מביא האגרת. אם הרגיש היהודי באָרמאַן (כן נקרא אז סוכן החצר והוא אבי כל משפחת לעהמאנן בדרעזדען) את הרעה אשר הוא צפוי אליה, או, כאשר יספרו, כי חלה בדרך, אך את המכתב מסר לאיש אחר נוצרי אשר פגש במקרה על דרכו להביאהו אל שר הצבא — ויקיים שר הצבא פקודת אדונו המושל על האיש הזה. בשנת תק"ה — תק"ו, לעת גרוש פראָג ברבר הקיסרית המהבילה והמתחסדת הצוררת את היהודים מריה תיריזה האויסטרית, שם אחד מטובי הקהלה הזאת את פניו לדרעזדען. האיש הזה היה רבי שמעון באָנדי, בן המשפחה אשר העמידה מקרבה עשירים, חכמים וסופרים. מלבדו הצליחו גם יהודים אחרים ורובם יוצאי ביהם להשיג רשיון הישיבה בדרעזדען. אך שבתם בעיר הזאת היתה אל עקרבים, כי היו צפויים למצוקות ונגישות, אצילי הארץ בעלי הנכסים לא חדלו כפעם בפעם להזכיר את הקורפירסט, כי „בפעולתו לטובת המלכה ואשרה בל ישכח להצר צעדי היהודים ולהמעיט מספרם בזכסוניה". ובכל זאת בימי עשרות שנים נתרבו היהודים עד לכדי איזו מאות משפחות. לאחרונה מצאו דברי האצילים מסלות בלב הקורפירסט ונגזרה עליהם גזירת הגרוש. והיהודים המעטים כבר היו נכונים לצאת מן המדינה הזאת, והנה קרה מקרה שאינו מצוי בקורות ישראל, כי הכהן הקתולי אשר לפניו יתורה הקורפירסט (זכסוניה היא ארץ שרוב יושביה פרוטסטנטים, אך המלך ובני משפחתו המה קתולים) העביר את רוע הגזירה והטה לב המושל לרחם על האמללים. אך מה קשים ורעים היו החקים אשר בהם הבדילום לרעה מבני עם הארץ! על פי החקים שהוציאו המושלים משנות תק"ו — עד תקל"ב, נאסרו על היהודים כל מלאכה וכל תשומת יד והותרו להם רק המסחר בחלוף מטבעות ועסקי שלחנות והמסחר בבגדים ישנים. נאסר להם לקנות קרקעות שדות ובתים בערים ובכפרים ואף לא בדרעזדען.

בעיר הבירה הותרה להם הישיבה בפנים העיר אך לא בהפרברים ונאסר להם לצאת מקיר העיר וחוצה בלי רשיון מיוחד ב„כתב ירוק" מאת הפוליציה. בכל הערים אשר דרך בם יעבור היהודי במסעו עליו לשלם מס־השמירה בכניסתו לעיר ובצאתו. נאסר להם גם ישיבת עראי בעיר פרייבערג, אשר על יד מכרה ההרים, ובבא היהודי לשערי העיר הזאת היה שומר־מזוין (זאנדארם) מלוה אותו לשמרו עד צאתו מהעיר. כאשר פרצה שרפה בשביל סבה מן הסבות היו היהודים מחוייבים לשלם מס עשרה טהאלער הוצאות כבוי השרפה. בעד כל חתונה היו אבות הזוג או הם בעצמם מחויבים להביא אל גנזי המושל משלשים עד ארבעים טהאלער, בעד קבורה והעמדת מצבה על הקבר שלמו מס עשרה טהאלער. המלך הקשה שעמד לישראל בזכסוניה היה פרידריך אויגוסט הראשון למושלי זכסוניה שנקרא בשם מלך (בחסדי נאפוליון בונופרטי). המושל הזה לא נלאה מחרש על ישראל גזרות קשות ורעות; וכאשר לא מצא בממלכתו הקטנה ידים להצר את בני ישראל המעטים שם, אמר למרר חיי ששים רבוא מישראל אשר בממלכת פולין, בימי ממשלתו בתור דוכס הדוכסיה הגדולה ווארשא (1808 — 1814) בארץ הזאת. לאסון היהודים ארכו ימי ממשלת המושל הזה בזכסוניה, כי קרוב לששים שנה אחז במושכות הממשלה (מת 1827). בשנת 1807 גדל אותו הקיסר נאפוליון ויושיבהו לכסא הדוכסיות ווארשא, שכללה אז כל ממלכת פולין עם חלק גדול מנסיכות פוזנא ומדינת גאליציה, וכאשר היה המושל הקטן הזה לנשיא ראש ממלכה גדולה זכר את היהודים אשר בארץ ממשלתו החדשה. על פי ספר החקים החדשים, ספרי תורת הדינים של נאפוליון (Codex Napoleon), נשתוו שויון גמור ומוחלט כל בני הלאמים והדתות בכל תורת האדם ומשפטי האזרחים. אך המלך הזכסוני ודוכס ווארשא, כמעט שהחל למשול בארץ פולין הוציא כתב הדת (17 נובימבר 1808) לבטל את שויון המדיני והאזרחי בנוגע להיהודים במשך עשר שנים, לתת להם ארוכה עשר שנים לשפר מעשיהם להשכיל ולהטיב את דרכם ואז יהיו אזרחים שוים במשפטיהם ליתר אזרחי הארץ. בששת ימי מלכותו הרבה לגזור גזרות רעות על ישראל: אסר עליהם להיות בעלי בתי מלאכה ולסחור במשקים חריפים, לא נתן להם לבא לבתי הספר ובתי מדרש החכמות ועוד גזרות רבות ורעות, אשר עמדו בחוקתם גם בצאת המושל הזה מקרב הארץ וגדולתו חלפה ועברה. רבים מחקי הדוכסיה ווארשא עודם עומדים בתקפם עד היום, והגם לרועץ לעם ישראל יושב הארץ הזאת. עד נשימתו האחרונה הרבה לנגוש את היהודים המעטים אשר בזכסוניה

ולהצר אותם בכל מיני צרות. וכל זאת עשה לא מרוע לבו, כי היה מלך זכסוניה הראשון איש אוהב משפט צדק, רק מהיותו מהביל ומתחסד דמה כי בהצרו לישראל הוא קונה לו חיי עולם הבא. ראשי קהלת דרעזדען באו אל פֿריעדריך אויגוסט לברכו לרגלי מקרה נכבד בבית המלוכה, ויצו להציג אותם לפניו בעמדו על יד רפת הסוסים, לבחור לו סוסים למרכבתו. הוא היה בעל בריתו של נאפּוליון ויעמוד לימינו גם אחרי אשר התקוממו לו כל שבטי אשכנז מקצה. ויהי בשנת 1814 וזרוע נאפּוליון כמעט נשברה ובהכשל עוזר נפל עזור, מלך זכסוניה הראשון; אז הובא פֿריעדריך אויגוסט כמעט כשבוי חרב לברלין, ומלכי הברית: הקיסר אלכסנדר הראשון, מלך פרוסיה וקיסר אוסטריה גזרו עליו לשבת בברלין עד יַהֲמוּ ימי המלחמות ויחליטו דבר מה לעשות בממלכת זכסוניה, ואשכנזי ברלין הביטו על המלך האשכנזי הזה, אשר נתן ידו ויכבור נפשו לקיסר צרפת, בבוז ויתנו לו אותותם אותות שאט נפש ומשטמה רבה. אז נשא עיניו לשמים ויקרא מנהמת לבו: „רבונו של עולם! גואלי ומושיעי! מה חטאתי ומה עויתי כי הבאתני עד הלום! האם תיסרני מוסר אכזרי על כי הטיתי חסד לפעמים ליהודים?". בשנת 1830 היתה זכסוניה לממלכה מתנהגת על פי קונסטיטוציה, אבל ליהודים לא היתה הרָוחה. צירי העם נבחרו על פי דעות בעלי הנכסים ובספר תורת הקונסטיטוציה נאמר, כי „רק לבעלי האמונות הנוצריות נתנה הרשות לעבוד אלהיהם בפרהסיא", או כאמור בדברים יותר מפורשים בהקונסטיטוציה סעיף 30: „הבדל האמונה בין האמונות הנוצריות (הקתולית או הפרוטסטנטית) איננו מושך אחריו הבדל או גרעון זכות של התושבים במשפטי האזרחים ומשפטי המדינה". והסעיף הזה הוא סתירה מוחלטה לסעיף 29 הקודם לו, ששם נאמר: „כל היושב בזכסוניה הוא בן חורין בדבר אמונתו והממלכה מחויבת להגן על סדרי עבודת אלהים לכל בעלי הדתות השונות".

ובכל זאת השאירה תמורת הממשלה בזכסוניא רושם אחריה. בין הנבחרים מטעם האזרחים והאוניבירסיטות נמצאו חכמים טהורי לב ונקיי הדעת, חפשים מדעות קדומות ומשפטים מעֻקלים שבאו להאשכנזים בירושה מאבותיהם, והמה דרשו מהממשלה לברר את דעתה והתיחסותה אל היהודים היושבים בארצה. אז נמצא להיהודים המלומד הגדול ווילהעלם טרויגאָטט קרוג. החכם המופלא הזה הוכיח לכל באי עולם, כי עוד לא פסו ישרי לב ויקירי רוח חובבי אדם בהממלכה אשר מקרבה יצא גם החסיד שבחסידי אומות העולם אפּרים נאטהאלד לעסינג. החכם קרוג בתור ציר מורשה מטעם האוניבירסיטה

בלייפציג דרש מהממשלה במחברות, במאמרים בכתבי העתים ובדרשות מעל ביטת בית צירי העם, להכיר את היהודים למובה כבני אדם וכאזרחים. על החכם קרוג נוכל לאמר, כי אחרי ההגמון הצרפתי גרי גאר והשר המלומד הפרוסי דאָהם היה הזכסוני הזה הסנגור היותר גדול והיותר נכבד שעמד לישראל בין אומות העולם בימי המאה הנוכחית. כל קוראי ספריו ומאמריו יעידוהו, כי גם בימינו לא נשמע עוד קול האמת במיטב הגיון ובדברים נכנסים אל הלב, כאשר מדברי החכם ההוא. לקרוג נוספו עוד מליצי יושר על ישראל וגם עדת היהודים בדרעזדען מצאה את לבבה לבא במגלת ספר לפני המלך אנטון לתת להם משפטים צדיקים וחקים יחיו בהם. אך שנים רבות עברו והממשלה דחתה בקש את היהודים וטובי האזרחים הנוצרים, ויוסיפו בני ישראל להיות רצוצי משפט ונבדלים לרעה מכל האזרחים ככל אשר היו בימי המלך פריעדריך אויגוסט.

והדבר אשר הרעיש ביותר את לב טובי היהודים יושבי זכסוניה וטובי הנוצרים והפרופיסור קרוג בראשם היה, כי הממשלה השיבה, אשר נאותה היא לתת ליהודים הזכיות המגיעות להם בצדק ומשפט במחיר — חצי דתם, אי אפשר להם ליהנות מחקי־אזרח, כל עוד לא יתנו ערובתם כי מתכחשים הם ליסודות התורה התלמודית. אחדים ממתנגדיהם הוסיפו לדרוש מהם, כי ידחו את יום המנוחה משבת ליום הראשון — כן דרשו בחזקה ראשי חברות בעלי המלאכה והאצילים והחנונים אשר בלייפציג, מיראתם את התחרות היהודים עמהם במסחר ותשומת יד. לא נאריך בדבר השאלות והתשובות, יען כי עוד יהיה עלינו לשוב להפרשה הזאת, כאשר יביאנו הענין לדבר על אוהבו של פראנקעל ואיש ימינו העוזר על ידו בעניני הכלל רבי ישכר דוב (ד"ר בערנהארד) בעער. רק זאת עלינו להזכיר, כי קהלות ישראל אשר בלייפציג ודרעזדען השיבו מפורש, כי אין חפץ להם באימנציפציה אשר תעביר אותם על דעת קונם, כי דתם תיקר להם מהטבת מעמדם בחיי המדינה והחברה. גם מטעם הנבחרים נאורי הנוצרים והחכם קרוג הנזכר בראשם באה התשובה להממשלה על ידי ראש האזרחים בדרעזדען לאמר: הדבר שהממשלה תדרוש מהיהודים לתת את דתם ומסרת אבותם במחיר הטבת מעמדם הוא תנאי המתנגד להמוסר, ואם יקבלו אותו היהודים תהיה הנהגתם זאת לעדה, כי אמנם כן הם משחתי המדות וסרים ונלוזים מדרכי המוסר — דברים כאלה עשוים רק להטיל זוהמא בלב אלה אשר אליהם כוננו, כי איך נדרוש ממפלגה שלמה שימירו חיי עולם — חיי הדת שהכירו אותה לתורת אמת — בחיי

שעה — הטבת המעמד החמרי והאזרחי — ? אז נמצא ליהודים מליץ יושר הראש והראשון בפמליא של מעלה בהממלכה הקטנה הזאת — והוא יורש העצר אחי המלך ושמו יוהאנן, נשיא נאור ומלומר גדול נודע לשם בעולם הספרות בתרגומו את ספרי המליץ הנפלא האיטלקי דאַנטע. הנשיא הזה שהיה אחרי כן למלך בזכסוניה, לא היה אוהב ישראל במדה כזאת שיחון אותם במשפטי אזרח מבלי להבדילם לרעה מכל יתר האזרחים; אך היה איש דורש צדק ומשפט. הוא ראה בעני היהודים המתגוררים בדרעזדן ולייפציג ויעמוד בראש הנבחרים לדרוש משפטם ולהטיב מעמדם.

בבחינה ידועה נכבדים גם לנו — היום לאחר ששים ושבעים שנה — דברי המשא ומתן בבית הנבחרים הראשון או הפרלמנט בזעיר אנפין הראשון שבאשכנז. כי מהם כבר נראה את צמיחת האנטי־שמית בכל פניה הנזעמים, בכל צביונה ותמונותיה המשונות שאנו רואים אותה עתה, לעת קץ המאה התשע עשרה: שנאת הדת מעֻלָּפֶת בצעיף ההשכלה הזמנית, צרות־עין ויראת התחרות במסחר ותשומת יד מדברות בשם טובת הכלל ותקון העולם, וגם שנאת הגזע והמולדת בכל תמונתה הנאלחה. גם מגינינו הנראים לנו היום כאוהבים, מתגלים לנו לפני שבעים שנה באותם הפנים שהננו רואים אותם היום לפנינו: מלבד אנשי הרוח, דאהם, לעססינג, קרוג וחבריהם המעטים, גם המהפכים בזכותם של ישראל אז והיום מודים, כי אמנם כן עם ישראל משחתו בו, אך אולי בהטבת מעמדו ישפר גם הוא את מעשהו ויגיע לאותה מדרגה של מדות ומוסר, אשר להמוניו האשכנזים. אם כה ואם כה, ולהיהודים בזכסוניה היתה אז הרוָחָה כמעט — רוחה לעת עתה לא לבר בעניני עוה"ז — בתת להם הרשיון לעסוק במלאכה ותשומת יד, בחרושת המעשה ובמסחר הגדול — כי אם גם בעניני הרוח, כי הכירה המשלה את תורת ישראל לדת של מפלגה ידועה. ובאותה השנה — תקצ"ו — מת הרב בדרעזדן, ושר ההשכלה והדת פֹּאן מיללער, אשר כבר ידע את פראַנקעל משנת תקצ"ד, מתשובת הרב הזה על שאלתו בדבר סדור עניני הקהלות בישראל והנהגת בתי התפלה וצרכי הדת, כאשר כבר הזכרנו למעלה (עמוד 25), קרא אותו בהסכמת כל חברי העדה הישראלית בדרעזדן ולייפציג לבא לכהן במשרת רב ראשי על שתי הקהלות דרעזדן ולייפציג (29 מאי 1836).

בבא פראַנקעל לדרעזדן מתחילים לו ימי העבודה בספרות ישראל וטובת הכלל, לא לבר בגבולות המדינה הקטנה אשר בה ישב, כי אם גם על הספרות הישראלית ועל ידה על כל האומה הישראלית, וביחוד

על חיי התורה והצבור אשר לכנסת ישראל באשכנז ומדינות אוסטריה. אולם את התכלית הזאת לא נשיג בשלמותה, אם לא נציג במקום הזה גם יד ושם למפעלות איש רב פעלים וגדל דעה, אשר בימי שטוגה עשרה שנה עמד לימין רבי זכריה פראנקעל בכל מפעליו הכבירים ויהי לאיש ימינו ואיש עצתו, וגם במותו השאיר אחריו ברכה לבית מדרשו של אוהבו ורעו זה, לישיבת רבי זכריה בבריסלוי. האיש הזה הוא רבי ישכר דוב בער ב"ר צבי הירש המכונה ד"ר בערנהארד בעער יליד ואזרח העיר דרעזדען. שם היהודי והחכם המופלא הזה כמעט שלא נודע לקוראי עברית, ומלבד רש"י פין (בכנ"י ע' 179) לא הציב לו עוד איש יד ושם בעברית. ועל כן הננו לתת פה תולדתו במדה הנחוצה לנו לדעת ממנה מעשי רבי זכריה בעצמו[1]) בשמנה עשרה השנים שישב על כסא הרבנות בדרעזדען.

בערנהארד בעער נולד בחודש מנחם אב תקס"א לאביו ר' צבי הירש בעער ואמו מרת קלארה ממשפחת באָנדי מגולי פראג שבאו להתיישב בזכסוניה ואשר היו במכונני הישוב הראשון להיהודים בהממלכה הזאת. אבותיו סגלו להם תורה והשכלה במדה נכונה, והם, בעזרת מורים מובהקים, הקנו להנער בעער למודי תורת ישראל: מקרא, משנה, תלמוד וידיעת הלשונות המתהלכות באירופה וספרותיהן. השפעה טובה וגדולה על חנוך הנער היתה חברתו בימי נעוריו עם שאריו הקרובים אליו החכמים חוקרי הלשון האחים רבי שמעון ורבי מרדכי לבית באָנדי, מחברי הספר „אור אסתר" (דעסוי תקע"ב) בבאור מלות זרות בלשונות יון ורומא הנמצאות בתלמוד ומדרשים. בעער לא בקר מעודו כל בית־ספר לעם ממדרגות התחתונות והאמצעות; כי היו אז כל בתי הספר התחתונים ובתי ספר הגימנזיות נעולים בפני ילדי ישראל. כאשר גדל היה רבי משה בן מנחם לו למופת בדרכי החקירה הדתית, למד והגה הרבה בספרי חוקרי ישראל ולאורם התהלך עוד מרם העמיק לעיין בחקרי למודי הפילוסוף קאנט ותלמידיו. בכל היות בעער רחוק מבעלי הרמז והסוד היתה תקועה בלבו הדעה, כי בכל מעשי המצות ופרטיהן אצור רעיון אלהי, ולמצוא את הרעיון הכללי הזה חשב לו להתעודה היותר נכבדה

[1]) את תולדות בערנהארד בעער כתב ידידו ואוהבו רבי זכריה בהירחון שלו: „מאנאטשריפט פיר געשיכטע אונד ווייסענשאפט דעס יודענטהומס" 1862 כמעט בכל חדשי השנה הזאת, ויצאו אח"כ במחברת מיוחדה בשם: בערנהארד בעער, אין לעבענס־אונד צייטבילד, ברעסלוי 1864.

ויקרה בתעודות החיים. רוחו של בערנהארד בעער היתה רוח פיוטן או משורר בחסד אלהים, ויאהב את הטבע אהבה נצחת. ברעותיו הפילוסופיות התחזק על ידי האחוה והרעות שהיתה בינו ובין הפילוסוף האוהב את ישראל באמת קרוג, הנזכר כבר פעמים אחדות בספר הזה. את קרבת הפילוסוף הזה בקש בעער וימצא, ויתקרבו איש אל אחיו כרעים כאחים כל ימי שבת בעער בהאוניבירסיטה אשר בלייפציג עדי יצא מוכתר בשם ד"ר פילוסופיה. בשובו לדרעזדען יסד שם (בש' 1824) אגודת חברים משכילים להתאסף לעתים לקרוא, ללמוד ולהבין במקראי קדש וספרי חכמי הרבנים החוקרים מימי הבינים בחכמת התורה והמוסר — ותכון החברה ותעמוד חמש שנים. מספרי רב סעדיה גאון החל ובספר העקרים כלה בעער את מקראו ושעוריו לפני חבר אנשי דעת ואנשי לב, ובשנת תקצ"ח — תקצ"ט נתפרדה החבילה מסבה לא נודעה. במשך העת כתב בעער כמה מאמרים בכתב העתי — ה„שולמית". בעער היה הראשון אשר החל לדרוש במקהלות בלשון אשכנז צחה בעיר מולדתו, ודרשותיו היו מלאות יראת שמים, רוח חכמה ודעת אלהים. בגלל הדבר הזה מצאו דרשותיו חן ושבל טוב גם בעיני החרדים, והרב המופלג בצדקתו וחסידותו רבי אברהם לוי האב"ד בדרעזדען נתן רשות לבעער לדרוש במקהלות בימי שבתות ומועדים. הוא שם לבו לראשונה על חנוך ילדי ישראל. עד ימיו לא היה בית ספר מתוקן ומסודר לילדי ישראל בדרעזדען, וכאשר אמרנו, גם בתי הספר למתחילים היו סגורים לפניהם מטעם החוקים הישנים, על כן התחזק לעשות הטוב ככל אשר מצאה ידו להביא סדרים ואורה בחדרי המלמדים. בשנת תקפ"ט מלאו מאה שנה ליום הולדת רבי משה בן מנחם — ובימים ההם היה עוד כבוד החכם המופלא הזה חדש עם חושבי שמו. דורשי קורות העתים עוד לא הוציאו משפט חרוץ על התקופה הקרובה להם, ועוד לא נמצאו אז מבקרים שמצאו כתמים גם בהמאור הגדול הזה — על כן חגגו כל הקהלות באשכנז זכרון יום הולדתו, קהלה וקהלה לפי טעמה ורוחה. אז יסד בערנהארד בעער את ה„מוסר מענדעלזאהן" (מענדעלזאהן־פֿעראין), הוא והרופא החכם קאללין (שגם אותו נזכיר עוד הפעם בספרנו ונמצאהו פועל טוב ומדבר בצדקה בחברת פֿראַנקעל ובעער). תכלית החברה היתה ללמד את בני הנעורים מלאכה, מלאכת עבודה ומלאכת מחשבת ומדעים ולהטיב גם מעמדם הרוחני והגשמי. בימים ההם לא נמצאו בעלי מלאכה מקרב ישראל, מטעם חוקי המטשלה האוסרים על היהודים העסק בכל מלאכה, והנוצרים בעלי המלאכות היו מוזהרים שלא לקבל נערי ישראל ללמדם מלאכה, ועונש גדול הוטל

על עוברי האזהרה הזאת. על כן נתיסדה החברה „מענדעלזאהן־פֿעראיין" לשלח את בני הנעורים ללמוד חכמה ומלאכה למדינות אחרות על הוצאותיה. ביסוד החברה הזאת על ידי רב הפעלים בערנהארד בעער הננו נכנסים שנית לגבול קורות היהודים בזכסוניה בשנים אחדות לפני בא רבי זכריה פֿראַנקעל, ונשנה הדברים בקצרה. בכל המעשים שהזכרנו למעלה, בכל הגלגולים והשנויים שעברו על כנסת ישראל גרת ארץ זכסוניה משנת תקפ"ט הנ"ל עד שנת תקצ"ו — השנה שבה בא פֿראַנקעל לדרעזדן — היו ידי בערנהארד בעער באמצע. הוא העיר את לב מורו וחברו הפילוסוף קרוג לדבר טוב על ישראל במאמרים, מגלות עפות ובסוד קריאי העם הזכסוני, והוא כתב את כל מגלות הספר, אשר הגישו ראשי הקהלה כפעם בפעם אל הוד מלכותו פֿריעדריך אויגוסט, והוא סבב פני הדבר להטות לב יורש העצר יוהאנן לחדוש טובת היהודים. מאמרו הגדול הראשון היה בכתב העתי היותר מפורסם בימים ההם: Die Biene, ששם מצא בעער את לבבו לבא בקובלנא על מלכות זכסוניה, שמכל מלכיות אשכנז היא לבדה תקפוץ רחמיה מבני ישראל הגרים בארצה. במאמרו זה מבטל בעער כל העלילות אשר טפלו שונאי ישראל על היהודים ועל התלמוד, ובשפה יפה וברורה מציע את יסודות תורת המוסר ואהבת הבריות אשר בהיהדות התלמודית. המאמר הזה שב ונדפס בכתב־העתי „דענקווירדיגקייטען פֿיר זאכסען" עם הוספות. דברי בעער עשו אז רושם גדול על גדולי המלכות וגדולי העם, ובאשר בשנה הבאה (תק"ץ) נתיסדה בזכסוניה שיטת ממלכה קונסטיטוצית, כתב בעער בחכמה רבה את מגלת הספר בעד ועד הנבחרים, שהוגשה על ידי ראשי קהלת ישראל ונתקבלה ברצון. מני אז היה דבר בעער עם קרוג וחבריו לחדש הבקשה, ולהוסיף דרוש משפטי היהודים בלי חשך ובלי הרף; עדי נתמלאו רחמים על ישראל גם רבים מגדולי ועד הנבחרים. שש שנים שלמות הוסיף בעער בעורת החסיד שבאומות העולם קרוג וחבריהם לבא בטענה על הממלכה לפני ועד הנבחרים על גזל־משפט אדם מהיהודים. אך הזכסים הם עם חזקי לב, ובכבדות יבטלו את הדעות הקדומות ואולת הקשורה בלבם שבאה להם בירושה מאבות אבותיהם, על כן באה שם השועת ישראל (תשועה אמתית או מדומית) קמעא קמעא. במגלות הספר, אשר קבל ועד הנבחרים מידי בעער וקיים והסכים ברוב דעות להציע מצדו לפני הממשלה וכל קהל הנבחרים משטר חקים ומשפטים להטבת מעמד היהודים, נמצאה גם הצעת בעער למשטר הנהגת הקהלות בדרעזדען ליפציג, למען תהיינה גם שם קהלות מסודרות כמשפט כל קהלות

כנסיות האמונות האחרות בממלכה. תוצאות ההשתדלות הזאת היו, כי התעשתה הממשלה להעמיד את משטר קהלות ישראל תחת פקודת המיניסטר שעל עניני הדת וההשכלה, ותכיר את מציאות הדת הישראלית בתור כנסיה־דתית בממלכת זכסוניה, ותקרא את רבי זכריה פֿראַנקעל הרב בליטמעריץ והמדינה היושב בטעפליץ, להיות לרב בקהלות דרעזדען ולייפציג בשנת תקצ"ו.

מן היום ההוא עד שנת תרי"ד (שנת הוסר בית המדרש לרבנים ומורים בברעסלוי) הננו רואים את שני אנשי המופת רבי הפעלים תמיד איש על יד רעהו, ובכל עת אשר נציע מפעלות פֿראַנקעל בעניני הכלל נעיר ברוב הפעמים על השתתפות בעער בפעולתו. ורק להשלום תולדתו של בעער נדבר עוד דברים אחדים על אדותיו. בערנהארד בעער לא עשה את תורתו וחכמתו קרדום לחפור בהן, כי ה' חנן את אבותיו בעושר ונכסים והוא היה בן יחיד ויורש הכללי. בהוסר קהלת דרעזדען מטעם המלוכה ובהבנות שם בית הכנסת, נבחר הוא לראש העדה, וישמש בכהונתו זאת עד יום מותו (תמוז תכ"א). בשיטתו החזיק בדעות פֿראַנקעל: אסף וכנס כל דבר חכמה ובינה, שם לבו לחקור ולדרוש בחכמת ישראל לכל ענפיה וסעיפיה, אך דרכו היתה — דרך אמונה צרופה נובעת ממקור נפש חכם הוגה דעות ולב מרגיש ומתעורר לכל מפעל יקר ונשגב. מאמריו וכתביו הם רבי האיכות והכמות, ואם נצרפם אחד לאחד יעלו לכמה כרכים גדולים. דבריו שיצאו תמיד מלב טהור ונאמן לתורתו ואומתו נכנסו ללב קוראיהם ושומעיהם והביאו רב טוב לבית ישראל. גם במעשיו הטובים ונדבותיו לכל דבר טוב ומועיל רבו מאד הטובות שעשה לבני קהלתו. אוצר ספרי ישראל בלשון הקדש ובכל הלשונות, שאסף וקבץ והשלים בימי חייו בחכמה ודעת, היה גדול מאד, ומחיר הספרים אשר ברשימת ספריו הנדפסה עלה לסך עשרים אלף טהאלער, ובמותו הניח אותו ברכה לבית מדרשו של רבי זכריה פֿראַנקעל, הסימינריום בברעסלוי. אלה תולדות האיש שותפו של רבי זכריה במפעליו לטובת הכלל בכל ימי השחרות — בימי שמנה עשר שנים.

הנה כן בבא פֿראַנקעל למקום פעולתו החדשה מצא מצב הכנסיה הישראלית שם הולכת וקרבה אל חפצה ומשא נפשה, מצא לו עוזרים עומדים לימינו וחברים תמימי דעים עמו בחפציו ומאוויי לבו, וגם הממשלה הכירה את הכנסיה הזאת לטובה, עדי התעשתה לתת מאוצרה כבוד ידוע לחזוק הכנסיה. הסכום היה מצער מאד כמאתים טהאלער לצרך הספקת הרב, אך אות נאמן הוא, כי כבר קנתה לה היהדות חזקת ישוב בהארץ אשר מאות בשנים לא דרכה שם כמעט רגל איש יהודי.

ודבר המיניסטר מיללער היה אל ראשי קהלת ישראל לאמר: המטשלה הכירה את הכנסיה הישראלית, התעצמותה תהיה לתמוך ולסעוד כל חפץ נעלה וכל חפץ טוב בהכנסיה, אבל לא תצוה ולא תשמיע מטדום קולה בפקודה לאמר: כה תעשו, בכל הדברים הנוגעים להנהגת הדת ועניני הקהלה פנימה. להקהלה בעצמה מסורים כל עניני ההנהגה הדתית ודברים שבצדקה ומעשים טובים. לרב הערה הרשות ללמד ולהורות, להציע ולבאר ולפרש, אבל לא ירכיב דעותיו ומחשבותיו על כלל העדה. לקהלת דרעזדען היו הכללים האלה לברכה, כי נזדמנו לה אז פרנס טוב כבערנהארד בעער ורב ירא שמים בעל דת בדעה ומלא חפץ ותשוקה לעבוד עבודת הכלל כפֿראַנקעל. בין כה וכה וגם הרב גם הפרנס לא מצאו ידים בעבודת הקהלה, שחסרו לה כל התכונות אשר לכנסיות ישראל מאז ומעולם. הגזרות הקשות במקומן עמדו. על פי חוק קדום שלא נתבטל גם על ידי הקונסטיטוציה, לא היה המשפט להדתות שאינן נוצריות לעבוד את אלהים בפומבי, ובכן נאסר בנין בתי כנסיות לישראל, על פי החוק היסודי הזה משנות 1718 — 1772, ולבטלו היתה דרושה הסכמת שני בתי הנבחרים — נבחרי העם ובית קריאי מפלגות האצילים והעירונים.

בין כה וכה והנה קרבה שנת 1837 ו„שאלת היהודים" עמדה על הפרק בבתי קריאי העם והמפלגות. האמת נתנה להאמר, כי הפעם לא העם הואכסי היה המענה והמעוות משפט היהודים, כי אם הממשלה, אשר דחתה את חפץ הנבחרים מדחי אל דחי. או החליט פֿראַנקעל לבא לפני יורש העצר הפרינץ יוהאנן הנאור ולהציע לפניו מעמד קהלות ישראל בדרעזדען ולייפציג; הוא נתקבל אז מהנשיא הנאור הזה במאור פנים, והנשיא הבטיחהו לדבר עם אחיו המלך על דבר היהודים ולעורר רחמיו עליהם. בהשיחה הזאת היה דבר רבי זכריה פֿראַנקעל אל הנסיך לאמר: „כל תשוקתנו להשיג משפטי אדם ותורת אזרח בממלכה לא תכריע אוהנו לוהר בשביל השגת החפץ הנעלה הזה דבר מתורתנו הכתובה והמסורה. על הממשלה לדעת, כי הדורשים משפטי אדם באמת וצדקה הם יהודים תלמודיים, ואמונתם לתורתם היא הערבם לטובה, כי יהיו אמונים גם למלכם ולארצם". מהפרינץ יורש העצר בא פֿראַנקעל להתיצב לפני המיניסטר יאֶקקענדארף (Jäckendorf), ולפניו הוציא כל רוחו ויאמר: „איך תוכל ממשלת זכסוניה להתאכזר על יהודיה במדה כזאת: כמה פעמים גלתה הממשלה את דעתה וחפצה להרגיל את בני הנעורים של היהודים למלאכת עבודה למען יחדלו מעסוק בהסַחַר הנבזה, ועם זה אסרה על היהודים להתפרנס מן המלאכה ולהשיג העודה זומנות?".

על זה השיב המיניסטר: „בני היהודים יוכלו ללמוד את המלאכה ואחרי כן ילכו למדינות אחרות לעסוק באומנות ולהתפרנס ממנה". — על הדברים האלה ענה פֿראַנקעל כמעט קשות, ויאמר: „הנך אדוני השר ראש בית אב", והאם תרגיע רוחך בדבר הזה, אם תלמד את בנך כל חכמה ומלאכת מחשבת בדעת נפש, כי בדעתו חכמה ומלאכת מחשבת יהיה מוכרח לגלות מעל שלחן אביו ולהפרד ממשפחתו. הבן ידע כי אביו שלמדו חכמה ותורה היה גם כן סבה לגלותו מארץ מולדתו. — והיהודי, אם בארץ שנולד בה לא ימצא לו מנוח ומקום להתפרנס מעמל ידיו, איפוא תמצא לו ארץ מולדת חדשה אשר תקבלהו באהבה ובחסר ורחמים?". אבל כל השתדלותם של פֿראַנקעל ובעער לא עשתה אז פרי ישוה לעמלם הרב. הפרינץ יוהאנן אמנם קיים את הבטחתו, ובבית נבחרי האצילים, בתור חבר הועד לבדוק את החקים ע"ד היהודים לשנותם לטוב, הרבה לדבר טוב על ישראל וללמד עליהם סנגוריא. על ידו עמד גם המלומד אַמעאָן, הכהן הראשי בחצר המלך, שהיה רע ואוהב לפֿראַנקעל. אבל האצילים עמדו על דעתם, וכמו כן לא מצאו אוהבי ישראל את אשר בקשו בבית נבחרי העם. — דבריהם אמנם לא עלו בתהו, והשתדלות הרב והפרנס בדרעזדען הביאה תועלת גדולה לאחר זמן, אך לשעה השיגו רק את הרשיון לבנות בתי תפלה בשתי הקהלות, והרשיון ליסוד בתי ספר לילדי ישראל, ומצב האזרחי, כאשר היה כן נשאר מורה מאד. זכסוניה היתה אז, והנָה עד היום, מבצר משגב השנאה לישראל, ועם זה לא שנאת הדת, כי הזכסים בכלל אינם מהאדוקים בדת, כי אם שנאה מחמת קנאה ותחרות, שנאה מתוך צרות עין ושנאת הגזע והמולדת.

אמנם בדרכם של ישראל תמיד, לקבל בתודה את הטוב גם במעוטו, היתה שמחת הקהלה גדולה מאד לעת חג הנחת אבן הפנה לבנין בית הכנסת בחדש תמוז לשנת תקצ"ח. על החג הזה, שהיה גם חג חופש הדת, הופיעו כל שרי המלוכה והכהנים הגדולים אשר לבעלי הדתות הקתולית והפרוטסטנטית, נשיאי בתי הנבחרים ויתר גדולי העם ורבי המלוכה, ורבי זכריה דרש מעין המאורע על המקרא שכתוב בתהלים (פ"ד ד') „גם צפור מצאה בית ודרור קן לה, אשר שתה אפרוחיה את מזבחותיך ה' צבאות מלכי ואלהי". עוד שנתים ימים לפני זה עלתה בידי פֿראַנקעל לפתוח בית ספר לילדי ישראל לחנכם בתורה ודרך ארץ ברוח הדת, יראת שמים ואהבת הבריות, וישם משרת המורה הראשי ומנהל הבית על שכם הרב רבי וואלף לאנדוי, שהיה אחרי כן לרב ממלא מקום פֿראַנקעל ברבנות העיר דרעזדען. ובית הספר הזה, בהשגחת פֿראַנקעל

ובהנהגת שני האנשים שעמדו לימינו: בעער ולאנדוי, התפתח ויעלה למעלה, ובשנת 1843 הרבה המיניסטר ווינטערסהיים להללו ולפארו על כל בתי הספר בממלכה, ויקצוב לו תמיכה מגנזי הממשלה.

השנה ההיא (תקצ"ח) היתה שנת הפקודה לשארית ישראל הנמצאה בזכסוניה. כאשר כבר הזכרנו, נבנסו אז חברי שני בתי הנבחרים בממלכה לישיבה אחרי הבחירה החדשה שהיתה בשנת 1837 (תקצ"ז), ושאלה היהודים היתה הראשונה שעלתה על שלחן מחוקקי העם הזכסוני. באמור כבר בספרנו זה, המשא והמתן בבית קריאי העם בהממלכה הקטנה הזאת היא תמונה נאמנה בזעיר אנפין משנאת בני שם אשר נשרשה עמוק עמוק בלב העם האשכנזי. והנה אף כי הפרינץ יוהאנן יורש העצר עמד בגלוי לימין היהודים, רבו בכל זאת בין הנבחרים המחייבים על המזכים, וכנראה היה המלך בעצמו הרושם על הגליון הצעת החקים המבדילים לרעה את היהודים, וביניהם נמצאה גם עלילה נוראה על היהודים, אשר לשמעה יאחזנו שער: „בין האסורים והגדרים שנשארו בתקפם נמצא האסור להיהודים להחזיק בתי מרקחת ובתי ממכר סממנים לרפואות, ובשולי הגליון נכתבה הטעמת החק הזה לאמר: הנטיה הנטועה בלב רבים מהיהודים — היא חמדת הממון ולבלי השגיח על האמצעים והדרכים, הכשרים הם אם לא, אם אך יש להם תקוה לאסוף רכוש; והיא תגרום לנו, כי נחשוב לסכנה להרשות להם החזקת בתי מרקחת; באשר כי תאות הבצע תסיתם לזייף את הרפואות, דבר אשר רעה רבה צפויה ממנו להבריאות והחיים של בני הממלכה". להלבנת פנים כזאת, לתת את עם ישראל כלו לעם רוצחים, מתנכלים לרצוח נפשות בזדון בשביל אהבת הבצע, לא יכול הרב פֿראַנקעל להתאפק, ויערוך כתב־מחאה הוא ופרנסי הקהלה לאמר: „ממשלת זכסוניה מצאה את לבבה לתת את בני ישראל הגרים בארצה למרצחי חרש לעיני כל קהל אורחי הממלכה". שיחות פֿראַנקעל עם שרי הממלכה מרעישות עד היום את לב כל בן ישראל הקורא את הדברים האלה. מהם נראה תומת נפש איש צדיק אשר בצרת עמו לו צר, וכל נגיעה בכבודם היתה לו נגיעה בבבת עינו. נכבדים מאד הם דברי השקלות והטריות בבית העליון והתחתון של נבחרי העם הזכסוני, — לראות עד היכן מגיעות השנאה והתחרות המתעטפות בטלית של דאגת הכלל ותקון העולם. בין נבחרי הבית העליון ישבו ראשי האזרחים בהערים הנכבדות בממלכה, והם הביאו איש איש את הצעתו על פי תורת צרות־עין ותחרות מגונה, לפי תנאי מקומו: ראש האזרחים בהעיר אשר יושביה עוסקים במסחר הבהמות הציע לאסור על היהודים את המסחר בבהמות, ראש האזרחים

בעיר אחרת הציע לאסור עליהם המסחר ביין, ועוד אחר — החזקת בתי בשול שכר שעורים, ואחרים דרשו לאסור עליהם להיות אופים ונחתומים מכינים מיני מתיקה — וראשי התושבים בלייפציג דרשו — לאסור על היהודים את מסחר הספרים — באשר כי לייפציג היתה אז והיא גם עתה מקום מסחר הספרים היותר גדול ונכבד באשכנז וכל אירופה. לשוא התנגדו להצעה זאת הכהן הדרשן בחצר המלך אֶממאָן והפרינץ יוהאנן יורש העצר — שניהם בהיותם אוהבים להרב פראַנקעל —, ברוב דעות בטלו את דבריהם והאסור נתקבל בכל תקפו. בכל שנת תקצ"ח הננו רואים את פראַנקעל שקוע כלו בשתדלנות, הוא ורעו הנאמן בעער עורכים מגלות ספר ויוצאים ונכנסים בהיכלי מלך ושרים וגדולי הנבחרים. ובשעה שהיה הרב הזה מתיצב לפני מלך ושרים להיות מליץ יושר לעמו היה עשוי לבלי חת. בלשון למודים ומיטב הגיון שם לפני המלך, גדולי השרים וגדולי העם העול הנורא העשוי לאחיו בני עמו; ואף כי נדע אשר דברי פראַנקל לא עשו פרי בעיקר חפצו: לתת ליהודים משפטים צדיקים בזכסוניה, הנה בכל זאת לא עלתה שתדלנותו בתהו, ושני דברים נכבדים יצא אז לאור על ידו: הממשלה חדשה את פקודתה משנת 1833 לאמר: „הפקדות מטעם הממשלה לבלכלת העניים דואגת גם לעניי ישראל ותפרנם אותם במדה אחת עם עניי הנוצרים על חשבון הממשלה. כל הכספים והנכסים שבאו לקהלת ישראל לחפץ מעשה הצדקה ובלכלת עניים, הן בתור מתנות לאביונים או בצוואות ונחלאות, הן בכל זאת קנין הקהלה הישראלית ותוכל להשתמש בהם לשנותם לצדקה אחרת, כפי ראות עיני הראשים". נכבד מזה, בבחינה מוסרית ואזרחית, היה בטול נוסח השבועה, שהיה נהוג בהשבע את היהודים, כן שבועת אמונים להממלכה וכן בשבועות שבין אדם לחברו. הנוסח הזה היה ערוך ומסודר בפנים המשפילים כבוד בני ישראל ומטביעים עליהם אות קלון ודראון, לתתם למפיחי כזבים ואנשים מזיקים להישוב והחברה האנושית. הפרשה הזאת יקרה ונכבדה היא לא לבד לתולדות בני ישראל המתגוררים בזכסוניה כי אם גם לכל הכנסיה הישראלית במלכות אשכנז, ובפנים ידועים גם לכל בני האומה הישראלית בכל מקומות פזוריהם בארצות אירופה. הענין הגדול הזה נתן יד לראשונה לפראַנקעל להפיץ מעינות חכמתו חוצה — ומני אז החלה פעולתו הספרותית ותהי למען המתגבר ולנהר שאינו פוסק בימי ארבעים שנה. מעתה הננו רואים לא לבד את פראַנקעל העוסק בצרכי הצבור, כי אם גם את הרב העוסק בתורה ומרבין תורה בכתב ובעל פה, חוקר ומלמד את בני דורו להבין ולדעת

את החכמה האצורה בתורת ישראל התלמודית; מני אז הננו רואים את „פראַנקעל, ההולך באמצע דרכים", הולך קומטיות בין בעלי שתי הקצוות ונושא דגל ה„תורה וישראל".

ב.

הספר הראשון של פראַנקעל: „שבועת היהודים". הסבה הגורמת לחבור הספר. מנהגי „שבועת היהודים" מטעם מושלי אשכנז ביטי הכינים ובעת החדשה עד שנת 1848. תורת השבועה להעמים העתיקים יון ורומא ותורת השבועה על פי דת משה ויהודית. שבועת ההבטחה (להבא Promissorium) ושבועת ההוכחה (תראיה Assertorium). אין שבועה לישראל מן התורה רק בדיני ממונות, אך לא בדיני נפשות ובדברים שבין אדם למקום. השבועה בדינא דמלכותא או שבועת אמונים להמלכות מה טיבה. הרושם שעשה הספר הזה במערכות הממשלות בזכסוניה ואחרי כן בפרוסיה ובצרפת.

כאשר יצירת ספרו הגדול של צונץ: „הדרשות בבית הכנסת לישראל" לא היתה במחשבה תחלה לשם „יגדיל תורה ויאדיר", כי אם להוכיח דעת את ראשי ממשלת פרוסיה, כי אין יסוד בתורה לגזרתם שגזרו על הדרשה, כן ספריו הראשונים של פראַנקעל נולדו לרגלי מאורעות הזמן בקרב עדתו וצרכי השעה. — ביחוד נוכל לאמר זאת על ספרו הראשון: „שבועת היהודים על פי תורת אלהים ותורת התולדה" (Die Eidesleistung der Juden in theologischer und historischer Boziehung). וזה הדבר: כאשר נקראו היהודים המתגוררים בזכסוניה לראשונה בשם „אזרחי הממלכה" בשנת תקצ"ח — 1838 והתי להם חנינה, נתנת פקודה לסור היועצים אשר בעיר דרעזדן להשביע את היהודים שבועת־אמונים להמלך ומשטרי הארץ כחק לאזרחי הממלכה. הדבר הזה נראה אז לכנסת ישראל המצערה אשר בהממלכה הקטנה הזאת לאתחלתא דגאולה; כי אם גם מדרה להם הממשלה את מדת זכיותיהם באיפת רזון זעומה ותמנע מהם גם משפטי האדם באשר הוא אדם, אבל השם „אזרח" כבר נתן להגרים האלה, ובזה נפתח להם פתח תקוה ליטים טובים מאלה. אז נולדה השאלה באיזו פנים תהיה שבועת אמונים שישבעו היהודים למלכם וממשלתו. על פי כתב הדת שנתן טטעם הקורפירסט פריעדריך אויגוסט ונקבע לחק בספר תורת

אוגוסט (Codex Augusteus) ביום 2 מאֶרץ 1800, נתחייבו היהודים להשבע שבועותיהם בדיני ממונות ונפשות או בעדות והאשמה (Denunciation) בסדר זר ומשונה מאד, בפנים מעוררים זוָעה ומוכיחים לכל באי עולם, כי זה עם היהודים הוא כלו משחת ומרע, מפיח כזבים ומזיק להישוב האנושי. השבועה הזאת — שבועת היהודים (more Judaico) היתה לאות דראון, אות־קין על מצח היהודים בדורות העת החדשה יותר מהמטלית הצהובה על בגדיהם בכל ימי הבינים. על פי סדר השבועה ליהודים בנוסח זכסוניה לפי החק שנתן בשנה הראשונה למאה התשע עשרה למספרם: א) היו משביעים את היהודים על עסקי ממונות ונפשות, עדות והאשמה בבית הכנסת ביום השני או החמישי בשבת אם חלו להיות בימי החול; ב) על יד הנשבע עמדו עוד שלשה יהודים שמלאו להם י"ג שנה ומוחזקים לכשרים ושאינם קרוביו של הנשבע או בעלי בריתו במשא ומתן; ג) השבועה היתה צריכה להיות במעמד בעל הדין שכנגד הנשבע; ד) אם אי אפשר להשיג ספר תורה כתובה על קלף היה השופט משביע את היהודי ב„חומש כשר" (Coscher Chammesch) שנדפס בדפוס ישראל וע"י מסדרי אותיות ישראלים; ה) ספר התורה היתה נגללת או החומש נפתח על מקום עשרת הדברים — והניח הנשבע את אצבעו על הדבור השלישי: „לא תשא וכו"; ו) ואמר אז השופט המשביע אל היהודי הנשבע: „יהודי! הנני משביע אותך בשם: „אדני אלהי ישראל" (כל הנוסח־אשכנזית ושלשת המלות אלה בעברית בהברה ספרדית), כי תדבר רק אמת וכי החומש אשר לפניך הוא כשר ומשתמשים בו בבית הכנסת, וענה היהודי ואמר: אמן![1]) והוסיף השופט לאמר: יהודי! הנני מוסיף להשביעך בשם אדני אלהי ישראל (בעברית), כי תחשוב את השופטים אשר אתה עומד לפניהם, למושלים וחברי בית דין, אשר לו המשפט להשביע אותך". וענה היהודי ואמר: אמן!

קשה עלינו להלאות את קוראינו עוד בדברי רוח אלה, הנאמרים בנוסח מעורר קצף ובזיון, להשביע בשם המפורש — בשם „יְקנא ונוקם": כי אינני נשבע בשפתיו ומבטל בלבו, כי מבטל הוא את כל מסירת מודעי ומודעי דמודעי, כי מבטל הוא את כח התפלה (!) „כל

[1]) ואמן זה היה היהודי אומר דוקא בהברה אשכנזית: Omen ולא Amen. כששנו את נוסח השבועה בזכסוניה התוכחו המחוקקים הזכסים ביניהם ירחים אחדים אם יענו היהודים ויאמרו Omen או Amen, והדברים ארוכים ומעוררים שחוק מכאיב לב.

נדרי״ בערבי ימי הכפורים העשויה (לדעת המחוקקים בזכסוניה) להפקיע את הישראלי מידי חובת שבועות ונדרים, וענה היהודי ואמר: אמן! עוד הוסיף השופט להשביע את שלשת היהודים הנצבים על הנשבע, כי בהודע להם אשר היהודי אחיהם נשבע על שקר, לא יאחרו מהאשם אותו לפני השופטים או הממשלה ולא יכסו על עונו. וענו היהודים ואמרו: אמן! עוד יוסיף השופט להשביע את הנשבע היהודי, כי יגיד שמו שם המשפחה ושמו הפרטי שבו קוראין אותו לעלות לתורה; אח״כ יבא הרב או החזן או יהודי אחר מוחזק לבן־תורה — וידבר באזני היהודי דברי כבושים להוכיח לו ענש הנשבע על שקר, אז הופך הנשבע פניו למזרח ומשים אצבעו על הדבור: „לא תשא״ ואומר אחרי השופט המשביע נוסח השבועה מלה במלה ומסיים דברו באמן ואמן! — ובנוסח השבועה מבטל היהודי את כל הבטולים ומסירות מודעה ויאמר: „לא על דעתי ולא על דעת אחי היהודים אני נשבע, כי אם על דעת השופטים המשביעים אותי וכו׳ וכו׳״ — נוסח השבועה הזאת נורא מאד. המושבע מקבל עליו כל המכות והמחלות אשר שם ה׳ במצרים וכל הקללות שבשתי התוכחות אם נשבע על שקר או אם יפר שבועתו (בקבלת דבר או הבטחה לעתיד). — כהנה וכהנה רבו המנהגים האיומים והסדרים העשוים להטיל אימה יתרה על הנשבע והנצבים עליו. ואלה היו סדרי השבועה, אשר נתקיימו בכמה מלכיות שבאירופה התיכונה בימי המחצית הראשונה למאה הי״ט למספרם. מובן הדבר מעצמו, כי לו נתקיימו סדרי שבועה אלה גם בשבועת אמונים להממשלה בתור אזרחים, היו יהודי זכסוניה, שכבר עמדו אז על מדרגה נכבדה בהשכלה ויכירו ויוקירו ערכם, מוחלים על הכבוד להקרא אזרחי הממלכה הזאת במחיר עלבון כזה.

ויהי כאשר שלחה הממשלה את דברה אל בית מועצות העיר דרעזדען להשביע את היהודים שבועת אמונים להמלך ותורת המדינה (קונסטיטוציה) הזכסונית, וישלחו היועצים את דבריהם בשאלה אל ממשלת הגליל (Kreisdirection) לשאל כדת מה לעשות בשבועת האזרחים, האם יש להתנהג עם היהודים גם בהשבועה הזאת ככל תורת השבועה ומנהגיה המבוארים למעלה וכפי החקים הקבועים ונהוגים בשבועת היהודים בדיני ממונות ונפשות? — תשובת הממשלה הגלילית היתה, כי אמנם אין לקיים כל המנהגים הזרים והמהבילים, כל הקללות והחרמות אשר בסדרי שבועת היהודים משנת 1800, אך יסודות החק הזה ראוים להיות נשמרים ונעשים והם: א) שהנשבע יאמר: אני פלוני בן פלוני וכו׳ ויפרוט כל שמותיו שבהם נקרא בבית הכנסת — או שמות העברים

שלו, ב) כי לפני השבועה תקדם „תוכחה" Admonition של הרב, להציע כל חמר מדת הדין המתוחה על הנשבע לשקר, ובכלל לאיים על הנשבע ברברי כבושים; ג) כי השבועה צריכה להיות בנקיטת חפץ — ספר תורה או חומש, וכל האותות האלה — אותות המשפילים כבוד היהודי בתור אדם ואזרח — בעת השבעו שבועת האזרחים להיות אמונים למלכו ולארצו. על הדבר הזה התעוררו שני הפרנסים הטובים שעמדו לישראל במדינת זכסוניה: פֿראַנקעל וב ע ע ר, ויגישו קובלנא על פסק ממשלה הגליל לפני השרים היושבים ראשונה במלכות, לאמר: „כל בני הממלכה באלפיהם ורבבותיהם נשבעים שבועת האזרחים בשם אלהים ורק את היהודים יבדילו לרעה להשביעם בתוכחות ואיומים ובנקיטת חפץ, לאות כי חשודים הם על שבועת שקר". והשתדלותם לא שבה ריקם, כי בית מועצות העיר דרעזדען קבל פקודה מטעם ממשלת הגליל לאמר:

המיניסטריום לעניני פנים הממלכה, מודיע, כי בשום לב להצעת הרב הכולל זכריה פֿראַנקעל ודבריו בענין שבועת היהודים, מצא כבוד הוד מלכותו מלך זכסוניה לנכון על פי מדת האמת והצדק לשנות סדר השבועה הזאת, כי תהיה באופן פשוט על פי הדברים האלה: א) נוסח השבועה הוא: אני פלוני בן פלוני נשבע בשם אלהי ישראל, כי כל אשר קראו לפני הבנתי ואקיים ואשמור הדבר לעשותו ולמלא אחריו באמונה. ב) בנקוב הנשבע השמות פלוני בן פלוני עליו לפרוט מפורש שם העצם ושם המשפחה. ג) השבועה צריכה שתהיה מעומד, בראש מכוסה ובהרם היד הימנית למעלה. בזה בטלו פעם אחת כל אותות החרפה והקלון שהמיטו על היהודים בסדרי השבועה משנת 1800. אבל כל זה נעשה בשבועת האזרחים להמלכות, ועדין היו החקים האלה עומדים בתקפם בשבועות שבדיני ממונות ונפשות, ואז הוסיף פֿראַנקעל לכתוב את הספר: „שבועת היהודים" לגלות חרפה מעל עמו. וזאת היא תמצית חקירותיו בהמקצע הנכבד הזה לאמר:

„שבועת היהודים" היא השאלה שעוד לא נתבררה על פי יסודות החקירה, החפשית מדעות קדומות ומחשבות תחלה להחלטה ומסקנא. תחת לחקור ולדעת את כבוד קדושתה של השבועה הישראלית ועד כמה תחוכב הדת הישראלית את בניה להיות נזהר משבועת שקר, נתקבלה הדעה, כי היהודי הנשבע להנוצרי חשוד על שבועת שקר, כי ערום יערימו היהודים לבטל בלבם את אשר יוציאו בשפתם. — כי ידעו לשום לאל במסירת מודעה את השבועה שהם נשבעים, להחלץ מן עונש שבועת שקר, עונש בידי שמים, על ידי רמאות וגניבת דעת המקום

והבריות. השבועה היא אבן פנת הישוב האנושי ובלעדה לא תכון החברה ולא תעמוד; כי כאשר אזלת יד בני האדם לעמוד על האמת, אז מוסדים הם את דינה של האמת — לשמים. — ומכיון שנשרשה בלבות עמי הנוצרים וממשלותיהם, כי מטעם הרת הותרה להיהודי להשבע שבועת שקר להנוצרי — החלו לבקש גדרים וסייגים בפני הרמאים, לבנות בפני „שבועת היהודים" מצודים וחרמים, להקיף את האויב המדומה במחיצות של ברזל למען יאָנס להודות על האמת וכפיו כן יהיה לבו.

וכאשר מצאה השנאה הכבושה בלב עמי הארץ מקום להגלות ולהֵרָאות חוצה, לא אמרה די במה שהתאמצה לבטל בטולי השבועה ולהרחיק כל הערמה, כי אם גם הרבתה מנהגים זרים ומשונים, המורידים מעלת השבועה וקדושתה, מנהגים מעוררים שחוק וקלות ראש, שתכליתם רק להבזות את היהודי בעיני הבריות ולהפוך הוד השבועה למשחית. מחוקקי עם ועם הנהיגו את השבועה בכל דברי האדם לאדם על היסוד הכללי — כי האמת היא חותמו של הקדוש ברוך הוא; וכל איש, יהיה בן איזו דת שתהיה, אם מאמין הוא בסבה ראשונה ודעת אלהים בלבבו — להאיש הזה השבועה הוא החבל המקשר את הנשם עם הרוח, את עולם האנושית, עולם התחתון הגלוי וידוע לכלנו, עם סוד חי העולמים, החיים הנסתרים והנעלמים, הסוד אשר מצפוניו לא נגלו עד היום לחכמי בני האדם על האדמה. ומכיון שהשבועה היא טושנ נאצל מהאמת חותם חי העולמים, הנה אין תקפה וגבורתה בחי הישוב ביראת העונש שהושם על הנשבע לשקר, כי אם ביראת הרוממות — ושבועה בלי אמונה בדַיָן אמת רם על כל רמים אינה כלום; שבועה שהנשבע חשוד ברמאות והערמה אינה אלא הוצאת שם שמים לבטלה, כי אם אין כאן יראת אלהים אמת, יראת אלהים הבוחן כליות ולב, אלהים השומר אמת לעולם ועושה משפט צדק לבני האדם, אין השבועה הזאת כי אם דבר שפתים ובטלה בהבל פיו של הנשבע. ומכיון שנתעורר חשד על איש כי ערום יערים בשבועתו שוב אין מקום לכל זהירות בפנה זאת. כל הבטולים, כל תנאי השבועה על דעת המשביע, כל הדברים שיפרוט המשביע, אינם מועילים לחזקה ולתת לה תקף שבועת האלה בין אלהים ובין בני האדם — כי אין קצה להאמתלאות והבטולים, להערמות והתחבולות אשר בלב עקוב, העשוים רק להרגיע רוח קטני אמונה ואנשי רמיה בלבבם. — כל האיומים וכל דברי התוכחות והקללות, כל המנהגים הזרים להטיל אימה יתרה על הנשבע לא יועילו לחדש בקרבו רוח נכון אם לא ישרה נפשו בו. השבועה היא אלהית וקדושה כל עוד שלא חללוה בני האדם על

ידי הוספות טפלות ויתרות מצדם, כל עוד שלא הרחיקו כל הדברים העשוים להעלות על דעת הנשבע, כי שבועתו זאת אינה רק לפני ה' הרואה ללבב, כי אם לפני בני האדם, אשר אך למראה עיניהם ומשמע אזניהם ישפוטו.

המנהגים הזרים והמשונים בשבועת היהודים שהנהיגו מלכיות אשכנז מני אז עד מחצית המאה הי"ט למספרם נראו כעשוים במחשבה תחלה למעט דמותה ולפסול צורתה. כל המעשים והדברים כמו כוננו להגביר את השקר על האמת. המנהגים הזרים והמשונים נתנו יד ליהודים רמאים להבזות בלבם את כל ענין השבועה ולחשבה לאחת התחבולות שחבלו בני האדם להשפיל כבוד הבריות ולזלזל בהם, וכה הגיעו הדברים, כי היהודים הישרים בלבותם החלו להתרחק בכלל מכל שבועה, שלא להשבע גם באמת, לחשוב גם שבועת אמת לחלול שם שמים — ויהיו החקים והמנהגים האלה מועילים רק לעוֹת משפט אנשי אמת בריבם ולהרבות דינים מרומים בעולם.

ספרו של פראנקעל מתחלק לשלשה מאמרים: א) יסוד השבועה על פי דת ישראל הכתובה והמסורה ודרכי השבועה על פי דיני תורת ישראל; ב) הגדרת השבועה והחלוק שבינה ובין הנדר; ג) צורת השבועה ומהותה על פי תורת ישראל, וכנגד זה דרכי שבועת היהודים הנהוגה בכמה מלכיות אירופה, במשך שנות מאות בכל דורות הבינים ודורות העת החדשה עד ראשית המחצה השנית להמאה הנוכחית למספרם.

וזה הוא תכן הספר, ביחוד בשני פרקיו הראשונים:

קדושת השבועה כתובה בתורה (שמות כ', ז') „לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא כי לא ינקה וכו'", (ויקרא י"ט, י"ב) „ולא תשבעו בשמי לשקר וחללת את שם אלהיך אני ה'". הנה כן — שבועת שקר הוא חלול השם, לא לבד חטא שבין אדם לחברו, כי אם עוד במדה יתרה עון פלילי שבין אדם למקום. מכלל לאו אתה שומע הן — כי הנשבע באמת — הוא נשבע באלהי אמת ומקדש שם שמים; כי בהשבעו באמת הוא נותן בזה כבוד לאלהי אמת, וכן הוא אומר: „את ה' אלהיך תירא ובשמו תשבע". — והרמב"ם (הלכות שבועות פ"ו הלכה א') יאמר: „כשם ששבועת שוא ושקר בלא תעשה, כך מצות עשה היא, שישבע מי שנתחייב שבועה בבית דין, כמו שנאמר: ובשמו תשבע, זו מצות עשה. השבועה בשמו הגדול והקדוש היא מדרכי העבודה (זו תפלה) והדור וקדוש גדול הוא להשבע בשמו". בדבר זה יאמר פראנקעל למצוא ההבדל בדבר השבועה בין ישראל לעמים (העתיקים):

היונים והרומאים, קדושת השבועה לעברים היא קדושה מחויבת מצד עצמה, ולא מצד העונש הכרוך בעקבות שבועת שקר — הענש בידי שמים ובידי אדם. בהמיתולוגיה היונית מושג השבועה הוא הדבור או ההבטחה Votion המיוחד לשם אלהיהם — אליליהם, ובאשר כי להם המשפט הלא לא ינקו את המועלים בהם מעל, סמל הנקמה Horkos יליד Eris אלילת הקרב והמלחמה הוא מלאך־חבלה המעניש את הנשבעים על שקר לא לבד את בני האדם, כי אם גם את בני אלים הנשבעים איש לרעהו על יד נהר איתן שטיקס Stykt אשר בתחתיות ארץ, והאליל העובר על השבועה יגורש מהר מועד האולימפ וישאר שוכב דומם כמת בימי תשע שנים ובכל העת הזאת לא ישתה מיין נעקטאר המשומר ורק בשנה העשירית ירצה עונו וישב שנית להר מועדו לבא בקהל יתר האלילים. הנה כן גם שם נראה עונש הנשבע על שקר — והעונש הוא המטביע חותמו על חומר מדת הדין של שבועת שקר ולא נמצא שם זכר להקדושה החופפת על שבועת אמת. מהות השבועה של העמים העתיקים היא על פי הרוב בטחון והתחייבות לקיים דבר לעתיד — שבועת ההבטחה (Promissorium), ולא להוכחה וראיה על בירור דבר שכבר נעשה (assertorium). דין הנשבע ונפטר, השבועה לנקות עצמו מאשמה, במקום שיש ידים להאשים את הנתבע לדין (jurament purgatorium) באותה התמונה שהננו מוצאים אותה בכתבי הקודש ובתורת המשפטים אשר בזמן הזה לא נודעה כלל להעמים העתיקים[1]).

---

[1]) לפי חקי אטיקה לא היה השופט מחייב את הנאשם שבועה להצדיק נפשו, כי אם לבעל הדין הנאשים היתה הרשות להחייב את הנאשם להשבע. אם הנאשם היה ממאן להשבע אז יצא חייב בדינו ומאונו נחשב להודאה. בחקי רומא כבר מצינו שהשופט מחייב את הנדון להשבע. והנה פראנקעל מאריך מאד במקום הזה ובחכמה רבה מוכיח ההבדל בין מושג השבועה לעמים קדמונים ומושג השבועה וקדושתה על פי תורת משה הכתובה והמסורה. לפי דרכנו לא נכנס במקום הזה לדקדוקים. — אך בכ"ז מוצאים אנחנו נכון להעיר, כי השיווי והדמיון בין חמונת השבועה לנקות עצמו מן האשמה במקום שיש לה ידים מוכיחות הנמצאת בכתבי הקודש ובין אותה המצויה היום בתורת המשפטים, היא השבועה הנקראת (jurament. purgatorium, присяга) איננו שויון גמור. בדיני ישראל המושג „רייניגונגס־אייד" וברוסית очистительная присяга לא נמצא רק בדיני ממונות: שבועת הפקדון להמודה במקצת או להכחיש עד אחד (עיין משנה ראש פ' שבועת הדיינין שבועות דף ל"ח ע"ב, כתובות פ"ו ע"ב, ח"מ הלכות הלוואות סי' פ"ז סעיף א' וכב"מ) והשבועה הנקראת בתורת המשפטים שבזמננו „רייניגונגס־אייד" או очистительная присяга כאה רק בדיני נפשות לעושי נפשות, ושבועה ממין הזה לא נמצאת בלל בספרי התורה הכתובה והמסורה, וגם אין לה כל מקום, אחרי שעל

כבוד השבועה — שבועת אמת — הוא כבוד אלהים וקדוש שמו, על כן באה האזהרה לראשונה לא שלא להשבע על שקר, כי אם גם לשאת שם ה' לשוא, כי הזכרת שם ה' לבדה בלי צרך נחוץ מאד היא חלול השם; העונש על שבועת שקר, איננה הנקמה על כי הנשבע עבר על שבועתו, כי לא הקים את נדרו והבטחתו, כי אם על חללו שם ה', בהזכירו אותו על שקר. מזה יוצא כי אין כל מקום בשבועת ישראל לקללות, תוכחות והבטחות יתרות. השבועה האמתית היא הכלולה בהמלות: „הנני נשבע בשם ה'", ומכיון שנקרא שם שמים על דבר פיו, וקרא אותו לעד ולראיה על האמת, הרי השבועה הזאת חמורה וקדושה בתכלית הקדושה. וזאת הנקראת בספרו של פראנקעל: „דירעקטער אייד" שבועה חיובית. שונה מהשבועה היא האלה: הנשבע אומר, שבאם לא יקיים את הבטחתו, או אם שם כזב מחסהו ושקר בדבריו מקבל עליו עונשים גדולים; שם עונש שבועת השקר הוא העיקר — והיא השבועה השלילית[1]).

השבועה החיובית — או „השבועה" בסתם, באה לרוב בכה"ק לאמר: „נשבע בה' אם..." ו„נשבע בה' אם לא..." (בראשית כ"ד, ג'; נ', כ"ה; וכמו כן בשבועת השומרים שמות כ"ב, ו' — י'). השבועה הזאת היא שבועת־ה' וגם שבועת בית דין. התובע מחויב לקבל שבועת הנתבע על פי דבר הדיין — .השבועה השלילית באה גם כן לפעמים בכה"ק בצרוף המלה „אם" (הרימותי ידי אל ה'...אם מחוט...ואם אקח, בראשית י"ד, כ"ב — כ"ג) — בהשקפה ראשונה נראה, כי ישנה פה השמטת הדבור (Ellipse) לאמר: „ה' יענישני אם אעשה כך

פי תורת ישראל אי אפשר לחייב את הנדון על פי הודאת פיו כי אם על ידי העדאת עדים, ואם הודאתו על עונו לא תרשיעהו, הנה מאליו מובן כי גם שבועתו לנקות עצמו לא תפטרהו. רק פעם אחת נמצא בכה"ק „שבועת האלה" שהכהן משביע את האשה ה„סוטה", אך שם אין ענין כלל למשפט האדם לאדם, כי כל הענין שכסוטה הוא מסירת דין לשמים, ואין להאריך בזה.

[1]) בתרתי לקרוא את השבועה שקורא פראנקעל בספרו „נעגאטיפער אייד" כשם „אלה", מצני שבכל מקום שנמצא בכה"ק שבועה ועונש העובר בצדה נקראה בשם אלה. ועיין ע"ז דברים של טעם מאת הח' ראזענטהאל במאמרו בהמליץ שנת תרמ"ט גליון 51, 53 בשם: ברית, אלה ושבועה. כי אלה קשורה תמיד עם עונש הנשבע לשקר יוצא מכמה מקומות בכה"ק אשר רבו מספור. ומהתלמוד נזדרים דף ס"ה ע"א יוצא כמעט מפורש כי האלה היא תמיד השבועה על לעתיד — הפרומיסיון — עיי"ש.

וכך״ — אך באמת גם השבועה הזאת היא חיובית — והכוונה במלת „אם״ היא: „אם לא״. הנה כן עיקר השבועה בכתבי הקדש — היא ה„חיובית״ בלי קבלת עונשים, ובלי אלות, ואם יענש הנשבע על שקר, העונש הוא מחויב מצד עצמו, כי אם שבועת אמת היא „קדוש השם״ הרי שבועה על שקר היא „חלול השם״, וכמו שנאמר: לא תשבעו בשמי לשקר וחללת את שם אלהיך. על פי זה יצאה לנו ההלכה הפסוקה: „אחד הנשבע... מפי עצמו, ואחד המושבע מפי אחרים וענה אמן, אפילו השביעו גוי או קטן וענה אמן חייב, שכל העונה אמן אחר שבועה כמוציא שבועה מפיו״ (הרמב״ם הלכות שבועות פ״ב ה״א). אחרי שיביא פראַנקעל כל דברי פילון האלכסנדרוני ופלאוויום בדבר עונש הנשבע על שקר, הוא מוכיח מן המשנה, כי עיקר השבועה היה אם מפי הנשבע: „הנני נשבע בשם ה׳ אלהי ישראל וכו׳״, אם מפי הדיינים: „משביעין אנחנו אותך בשם ה׳ אלהי ישראל, במי ששמו חנון וכו׳ והוא עונה אמן״ (הרמב״ם הל׳ שבועות פי״א הל׳ ט׳, י׳). „ומשביעין בכל לשון שהנשבע מבין״ (ש״ע חשן משפט סי׳ פ״ז סעיף כ׳). בהמשך הזמנים קבל הנוסח הפשוט הזה שנויים. ולחפצו של פראַנקעל היה דרוש לו להציע את תכונת השנויים האלה. מהם אלה אשר בשלחן הערוך „חשן המשפט״ נחשבו לעיקרים ומהם שנחשבו לדברים טפלים שאינם לא מעלים ולא מורידים את מעלת הקדושה בהשבועה[1]). סדר השבועה (שבועה מדאורייתא) הוא מעומד ובנקיטת חפץ — ספר תורה — בזרועו, ובזמנים מאוחרים הקילו בדבר ותחת ספר תורה הסתפקו „בשאר ספרים שיש בהם שמותיו של הקב״ה״, ותחת להחזיקו בזרוע התירו „להניח ידו על הספר״[2]), ולתלמיד חכם די בתפילין[3]). בימי המאה העשירית לאלף החמישי, יספר אחד מגדולי המורים שעמדו לישראל (רש״י) „בטלו שבועה דאורייתא מפני שעונשה גדול ותקנו לגזור על הנשבע ארור בעשרה והוא אמרם: ארור בו שבועה״, ולדבר בלשונו של פראַנקעל: בטלו את השבועה החיובית (דירעקטען

---

[1]) במקום הזה נראה לנו כי טעה פראנקעל כדבר משנה. הוא יאמר, כי במשנה אין זכר לאותה השבועה שהוא קורא „אינדירעקטער אויד״, לאמר: שבועת האלה או הקללה בשם ה׳ אם לא..., ובאמת באותה המשנה עצמה שמציין פראנקעל (שבועות ל״ה ע״א) שנינו: „יככה ה׳ אלהים או יככה אלהים זו היא אלה הכתובה בתורה״.

[2]) חשן משפט סי׳ פ״ז סעיף י״ד בהגהת הרמ״א.

[3]) בבלי שבועות ל״ח ע״ב ובח״ם בהנ״ל סעיף ט״ו.

אייד) בשבועה שלילית (אינדירעקטען). הקללות שהכניסו שרי ממשלות אירופה בשבועת היהודים, לאמר: תבלע הארץ אותך כאשר בלעה את דתן ואבירם, הקללה בצרעת גחזי בנגעי פרעה וכדומה, הם, על פי השקפת היהדות, כעין חלול השם וחרוף וגדוף. די לנו לאמר, כי אל הגמולות יעניש את הנשבע על שקר, אבל אין להשופטים המשביעים לתת לבם כלב אלהים לפרוט את העונשים אשר ישיגו את החוטא. גם שבועת האלה — השבועה השלילית תוכל להיות אם מפי הנתבע: „הרי הוא ארור לה', למי ששמו חנון וכו'", או מפי הדיינים האומרים: „הרי פלוני בן פלוני וכו' ארור... אם..." והוא (המושבע) עונה „אמן" [1]). האיומים בסימנים מוחשים ומרמזים על עונש שבועת שקר לא נתקבלו יפה בשבועת היהודים. אחד מאחרוני הראשונים [2]) מביא דבריו בשם מדרש ויקרא רבה, שכאשר משביעין את האדם בספר תורה מביאים לפניו נאדות נפוחים, ובשם רב האי גאון אמרו שמאיימים עליו במטה של מת, נרות דולקים ושופרות ומבקעים הנאדות ומכבין הנרות. אך הפוסקים: האלפסי, הרמב"ם ור"י קארו השמיטו את כל מנהגי־איום אלה, ואינם נהוגים עוד בכל שבועה אף במקומות שבתי דינים של ישראל עודם קבועים. לעומת זה היתה נוהגת בימים קדמונים התוכחה, או לאיים בדבור פה על הנשבע — והמאיים היה השופט המחייב את השבועה. — עליו להשמיע את הנשבע: „כי שבועת שוא ושקר אף על פי שאין בהן כרת הרי הן מן החמורות ובכלל חלול השם שאין יום הכפורים מכפר ואין היסורים ממרקים את העון הזה, כי אם תשובה ויסורים ויום המיתה [3]).

במקום הזה מציע פראנקעל כל דיני השבועה שבשני התלמודים, האלפסי, הרמב"ם והרא"ש עד שלחן הערוך — וממוצא הדבר הוא בא לידי מסקנא: שבועת היהודים היא קדושה מצד עצמה ובפני עצמה; יסודה הוא: „האמת היא חותמה של הקדוש ברוך הוא"; עיקר השבועה הן שתי המלות: „הנני נשבע", והשבועה היותר חמורה היא בהזכרת השם: הנני נשבע בה'; גם השבועה על ידי ארור או שבועת האלה היא פשוטה מאד (לפי נוסחת הרמב"ם והש"ע בח"מ: מפי עצמו: „הרי אני ארור וכו'. אם וכו'", ומפי הדיינין: „הרי פלוני בן פלוני ארור אם וכו'"), ואין בה דבר משבועה בחיי עולם הבא (רק ממשלות הנוצרים

---

[1]) כיימוני הל' שבועות פי"א הל' י' וח"מ בהג"ל.
[2]) הר"ן בפרק שבועת הדיינין.
[3]) ספר היי"ד להרמב"ם הל' תשובה פ"א ה"ב.

הכניסו גם האלה הזאת בשבועת היהודים) ולא קללה לדורות הנשבע אחריו; השבועה מדאורייתא היא בנקיטת חפץ ס"ת או גם ספר נדפס מספרי כה"ק, אבל אין נשבעים על הספר, כי אם הספר הוא לאיום כהתוכחה של הריין לפני השבועה — בהשבועה לקחו רבני היהודים להם למאזני משפט גם הבונת הנפש ומעמדה, ומזה יצאו כמה דינים ומנהגים — כמו שלא להשביע אשה הרה מפני חולשתה ונטיתה הרוחנית וכדומה —. כל המנהגים הטפלים שהיו נהוגים בהשבועה אצל עמי אירופה בימי הבינים בימי חמש עשרה שנות מאות: להעמיד את הנשבע בנסיון האש או המים, להועידהו למלחמת הבינים (דועל), וכן כל משפטי אלהים שהיו נקראים בלשונם „אורדליות" Ordalien, נראו להיהדות כנגיעה בכבוד אלהים וכרמות רוח אדם קרוץ מחומר לבא בסוד אלוה ולעמוד בעצתו. דין הנשבע על שקר מסור רק לשמים על פי רוח תורת היהדות. על כן עמדה קדושת השבועה בין היהודים בה, ונשמרה בקדושה ובטהרה יתרה מאשר אצל יתר העמים האריים; והיתה עת אשר בהיות דברי ריבות להיונים אשר באנטיוכיא בינם לבין עצמם בחרו להגיש משפטם לדייני ישראל מהבא אותו לערכאותיהם — ובחפצם לכרות ברית ואמנה איש עם אחיו היו משביעים את בעלי בריתם בבית דין של ישראל, ויוחנן כריסטוסטומוס (Joh. Chrystosomus) אשר בקרושים נחשב מהרעם מאד על זה, ואז רבו קנאי הכהנים הקנולים ויאסו על בני מרעיתם להשבע בבית דין של ישראל [1].

הפרק השני מדבר במהות השבועה הישראלית והגדרתה וההבדל שבינה ובין השבועה שהיתה נהוגה אצל העמים העתיקים והנהוגה עד היום בתורת המשפטים אשר לעמי אירופה. אחרי שיבאר פראנקעל בחכמה עמוקה ובסגנון נחמד ונעים את תורת השבועה להעמים הקדמונים ועמי זמננו, וכי ברובי סוגיה היא נבדלת לגמרי משבועת ישראל, יבאר המחבר אחרי כן ענין שבועת ההבטחה לעתיד (Prommission) ושבועת החזוק לדברי המושבע וקיום מוצא שפתיו בדבר שכבר נעשה (Assertation), וההבדל שביניהם: שבאופן הראשון, בשעה שהוא עובר על השבועה בפועל הוא חוטא בשבועת שקר למפרע ובאופן השני הוא מזכיר לכתחלה שם ה' על שקר, ולכן ענש הסוג השני חמור מהראשון. בתורת המשפטים של דת יהודית, השבועה היא כמעט בכל מקום ממין השני; ובהיות תורת ישראל תורה אלהית ונגלית — תורה מן השמים —

[1]) עיין דברי ימי ישראל חלק ב' עמוד 437.

יצא מזה, כי להוסיף חזוק להתורה הזאת היה דרוש רק בדברים שבין אדם לחברו ולא שבין אדם למקום, רק בדיני ממונות ולא בדיני נפשות. מטעם הזה — שבועת ישראל היא רק בדיני ממונות, שבועת העדות אשר בתורת היהדות היא רק שגיד עדותו בכלל, אבל אין משביעים את העדים שיאמרו אמת, כי אותו העד שרק מפני השבועה הוא נמנע מעדות שקר, איננו עד כשר בכלל; מטעם הזה שתורת אלהים אינה צריכה חזוק, אין השבועה חלה לבטל דבר מן התורה; „על פי שנים עדים יקום דבר" גם מבלי השביע את העדים, לכן תדקדק תורת ישראל ביותר בדיני עדות. החשוד על עדות שקר חשוד גם על שבועת שקר, וכללו של דבר הוא „אין נשבעין על דברים שהיהודים מושבעים ועומדים עליהם מהר סיני", בגלל הדבר הזה, אין השופטים נשבעים כי ישפטו משפט אמת, כאשר היה נהוג אצל העמים העתיקים ונהוג עד היום בין עמי זמננו. לפי זה אם חוג השבועה לקיים דבר הנשבע לשעבר (Assertation) צר מאד, הנה השבועה בתור קיום וקבלה או הבטחה ונדר לעתיד (Prommission) כמעט שאין לה כל מקום בתורת ישראל. ובכן בתורת היהדות בעצמה לא נמצא כל זכר לשבועת אמונים להמלך, שבועת האורחים ושבועת איש הצבא לעמוד על משמרתו ולשמור אמונת דגלו.

ובכל זאת יש מקום גם לשבועה זו אם גם לא בתורת חובה על פי התורה, כי אם בתורת זרוז־מצוה והרבות ההתחייבות, כי אמנם אם אין שבועה חלה לבטל את התורה, „אבל נשבעין לקיים את המצוה כדי לזרז את עצמו ואף על פי שהוא מושבע ועומד עליה מהר סיני שנאמר: נשבעתי ואקיימה לשמור משפטי צדקך"[1]). ובכן, אחרי כי עיקר גדול הוא בתורת ישראל: „דינא דמלכותא דינא" הרי כל איש ישראל מצווה ומחויב מפאת הדת האלהית לשמור בכל תוקף ועוז את דיני המלכות כדיני התורה הקדושה, ואם עובר הוא בצבא או שנתמנה למשרה במשרות המדינה הרי מוזהר הוא לשמור משמרתו באמונה — ויש בידו להשבע לקיים מצות המלכות ופקודיה בכדי לזרז את עצמו.

בכח ההצעה הזאת, אשר יבאר אותה פראנקעל במיטב הגיון בבקיאות גדולה ובעומק החקירה, הוא בא לידי המסקנא שהיא אבן פנת כל הספר ויסודו לאמר: אחרי שהשבועה שבתורת ישראל — שבועה

---

[1]) נדרים ח' ע"א מיימוני הל' שבועות פי"א הל' ג'.

דאורייתא — היא שבועה לשעבר, הנקראת בלשון חכמת המשפט באירופה Assertation, אם יש ממון חברו בידו אם אין, אם שלח ידו במלאכת רעהו או לא שלח, אם ידע להעיד עדות לחברו או לא ידע — ולא שבועת ההבטחה והקבלה על להבא (Prommission), אחרי שאין שבועה לעקור דבר מן התורה ואין שבועה על דבר שהיהודי מושבע ועומד עליו מהר סיני — הנה כל שבועות הנוהגות בדרכי הנמוס וחיי המדינה והחברה באירופה: שבועת אמונים להממשלה והאזרחים, שבועת עבודת הצבא באמונה — אינם אלא שבועות־הזרוז, וכמו שיאמר התלמוד: „מניין שנשבעים לקיים את המצוה? שנאמר נשבעתי ואקיימה לשמור משפטי צדקך, והלא מושבע ועומד מהר סיני הוא? אלא שרי לאינש לזרוזי נפשיה", וברור הדבר כי שבועות הזרוז כאלה אינן טעונות לא נקיטת חפץ ולא שהשופט יאיים בנוסחא ידועה על הנשבע, כהנוסחא השנויה במשנה ותלמוד להנשבע שבועה דאורייתא. — ברור הדבר כי בשבועת־ההבטחה לעתיד כזאת, אין להשתמש בנוסחא אחרת — רק „הנני נשבע" — „הריני נשבע" — וזה הוא „נשבע לקיים את המצוה או להיות בורח מן העברה", ובשבועה כזאת אין מקום כלל לתוכחה מפי השופט — תוכחה לאַיים ובנוסחא ידועה: „הוי יודע שכל העולם נזדעזע בשעה שאמר הקב"ה לא תשא — שנפרעין על שבועת שקר ממנו וממשפחתו וכו' וכו'". התוכחה לאיים כזאת היא רק „בשבועה דאורייתא" (שבועת הפקדון, מודה במקצת ולהכחיש עד אחד) והיא השבועה לשעבר, כשהנתבע מעורר בלב הדיינים חשד שהוא משקר בדבורו, וההשערה האנושית תאמר שמירת העונש הנורא על שבועת שקר יהיה נרתע לאחוריו ויחזור מדבריו. — אבל איך נדבר תוכחה באזני האזרח הנשבע שבועת אמונים למלכו וממשלתו שיקיים את כל הכתוב בספר תורת חקי המדינה, שבועה לעתיד, כי לא יחשוב מחשבות בגד ומעל, או נדבר תוכחה באזני הרופא, כי יעשה מלאכתו באמונה ולא יהרוג נפש, כי ע"ז הוא מחלל שבועתו, והם כלם אנשים שלא נתנו כלל יד לחשדים כאלה? — יותר קשה מזה לברר הדבר איך להתנהג בהשבועה שמשביעים הערכאות את העדים, כי יעידו רק אמת. כבר הזכרנו פעמים אחדות, כי לפי מושגי המשפט בתורת ישראל הרבנית אין מקום כלל לשבועה זו, והחשוד על עדות שקר חשוד גם על השבועה, אך מאחר ששבועה כזאת נתקבלה בכל בתי דינים שבממלכות אירופה, ובשעה שהשופטים נושאים ונותנים בחקור הדין לברר את דברי העדים נותנים תמיד היתרון לעדות שנמסרה לבית דין בשבועה על אותה העדות שלא באה עליה שבועה, הנה

ברור הדבר, כי יש להשביע גם את היהודי הנקרא לבית המשפט בתור עֵד ראיה או ידיעה. — לשבועה כזאת אמנם לא מצאנו מקום בשבועת התורה, אך פראַנקעל יאמר להשוות אותה ל„שבועת היסת" שחייבו חכמים את הכופר בהבל. — על פי דינא דאורייתא רק המודה במקצת חייב שבועה ולא הכופר בהבל, מפני שאין אדם מעיז פניו בפני בעל חובו לכפור הכל, ובכן חזקה על הנתבע הכופר בהכל שדבריו אמת, אך משרבו עזי פנים — ומפני החזקה שבנגדה: „שאין אדם תובע אלא אם כן יש לו", התקינו חכמים שגם הכופר בהכל יהיה נשבע ונפטר. כן הדבר בשבועת העדים שמשביעים היום בהערכאות: על פי דינה של תורה — אין להשביע את העד על עדותו, אך באשר לפי השקפת שופטי זמנינו, יזהרו בני אדם משבועת שקר יותר מעדות שקר יש להשביעם. אך דין השבועה הזאת כדין שבועת היסת שאינה בנקיטת חפץ[1]) ואין מאיימין על הנשבע.

פראַנקעל מוסיף להראות את השווי של ההבטחה בשבועה הנהוגה בערכאות אירופה (אייִדליכע פֿערשפּרעכונג Клятвенное обѣщание) להנדר של היהודים — ובמקום הזה נראה את חריפותו ובקיאותו בדקות הסברה ועומק העיון, ומזה בא לדבר על „התרת נדרים". ההתרה הזאת, נעשית בשלשה אנשים כשרים אע"פ שהם הדיוטים[2]). התרת נדרים שבישראל אינה אותה ההתרה Absolution הנהוגה בכנסיה הקתולית, שיש כח להכהונה הגדולה להתיר שבועה ולעקרה. שם בטלה השבועה מכל וכל על ידי הקדושה היתרה שחלקה הדת לכהניה, וההתרה מבטלת ועוקרת למפרע את כל השבועות והנדרים — בין אדם למקום ובין אדם לחברו; התרת הנדרים והשבועות בתורת ישראל היא רק לבטל החובה מכאן ולהבא, מפני שנעשתה בטעות בפתח חרטה מעיקרא, והיא חלה רק על דברים שבין אדם למקום או דברים שבינו לבין עצמו.

בהפרק הזה ישא פראַנקעל מדברותיו על הנושא אשר היה לכלי חפץ בידי שונאי ישראל בימי שכוכה שנות מאות — על (לדבר בלשון שונאי עמנו) „תפלת (?) כל נדרי" — הם קראו ל„גלוי־דעת"

---

[1]) עיין חשן משפט סי' פ"ז סעיף י"ב בהרב והגהת הרמ"א ועיין במיימוני הל' שבועות פי"א הלכה י"ג, ואע"פ שהש"ך כשיג על מהרי"ק ואומר דגם בשבועת היסת צריכה נקיטת חפץ, אך הוחלטה ההלכה שאינה טעונה נק"ח. ועיין רש"י ותוספות דה"ם מייתא לה לשבועה דאורייתא בכתובות פ"ח ע"א ובניטין ל"ה ע"א.

[2]) עיין יורה דעה הל' נדרים סי' רכ"ח סעיף א', בהלמוד בכורות ל"ז ע"א ובמפרשים ונושאי כלים בהנ"ל.

בעלמא, שבאמת אינה אלא סייג לעברה, כדי שלא יחטא האדם ואשם בבלי דעת או מבלתי יכלת לכבוש את יצרו, בכל הנדרים, השבועות והאסורים שהאדם אוסר על נפשו מתוך קלות ראש או במהירות ופזיזות, כמו שנאמר: „ראחרימנא ודאשתבענא, ודאסרנא על נפשתנא". ובפירוש נאמר: אין הדברים אמורים אלא בשבועה או נדר שנשבע ונדר לעצמו, אבל מי שהשביעו חברו... אין ביטול זה מועיל כלום"[1]. דברי פראנקעל אלה הנאמרים ברגש אש־דת ויצאו מלב עברי בדעת־נפש עשו רושם גדול גם במערכות המשלות אשר במלכיות אשכנז; ובכח דבריו אלה בטלה הקטגוריא על ישראל לרגלי „התפלה" (!) „כל נדרי". אל הנושא הזה עוד נשוב כאשר נבא לפרשת מלחמתו של פראנקעל בעד קיום היהדות עם ראשי אבות הריפורמה. את הפרק הנכבד הזה מסיים פראנקעל בהצעת הדינים שבשבועת האונס.

אין כל הבדל בשבועה אם המשביע הוא יהודי או אינו יהודי. העונש הנורא שנענש צדקיהו המלך כמו שנאמר בפירוש בכה"ק (דה"י ב' ל"ו) יען כי „גם במלך נבוכדנאצר מרד אשר השביעו באלהים" — והתלמוד מפרש, שהשבועה הואת שנשבע היהודי גם לעובד אלילים כנבוכדנאצר אין לה התרה רק בפני (מדעתו) של המשביע[2]. במה דברים אמורים אם השבועה איננה מחמת אונס — או אם גם באונס אך בצדק ומשפט, כאותה השבועה שהשביע נבוכדנאצר המנצח את צדקיהו המנוצח, לפיכך אמרו ששבועה באונס בטלה כשנשבעין לחרמין לחמסן ולהרגן או למוכס העומד מאליו „שלוקח ממון שלא ברשות מלך המדינה"[3], כאותם הפרשים אבירי חמס בימי הבינים; וגם בזה היתה דעת רבים מגדולי המורים שזה לא הותר רק בנדרים ולא בשבועות, וצריך האדם לדקדק על עצמו שלא יבא גם לידי שבועת אונס. ואפילו באונס גמור, אם יש ששם חלול השם, הרי השבועה חלה בכל תקף ועז[4], כי כשם שקדוש השם היא הנכבדה והקדושה בכל מצות שבתורה כן חלול־השם היא הגדולה והחמורה שבעברות ואין לה כפרה רק במות בעל העברה.

בדברים אלה יחתום פראנקעל את הפרק השני. הפרק השלישי הוא הגדול שבכל הספר והוא הצעה רחבה מכל דיני השבועה וסדריה

---

[1] יורה דעה סי' רי"א סעיף ד' וכמיימוני בהנ"ל פי"א.

[2] נדרים ס"ה עמוד א' ועיין שם בר"נ דה"ם והיכא.

[3] מייטוני הל' שבועות פ"ג הל' א' — ד.

[4] עיין בפירוש הרדב"ז על הרמב"ם הל' שבועות פ"ג ה"א ועיין בהגהות הרמ"א על יורה דעה סימן רל"ב סעיף י"ד.

שהיו נהוגים בכל ארצות הנוצרים, כשהיו משביעים איש ישראל הגר בתוכם — בכל הממלכות ובכל הדורות מימות רומא המזרחית (ביצאנץ) עד דורנו האחרון — תורת שבועת היהודים על פי חקי ממלכת פרוסיה. — ההצעה הזאת גדולה מאד ואי אפשר לנו להתלה מקום בהספר הזה — אך זאת נאמר: בה נראה כבמחזה את עני ישראל ושפלותו, צרותיו ופגעיו הרעים — איך שמה לעפר נפשו ואיך שמו אותו שונאיו כעפר לדוש ויפשטו ממנו כבוד האדם הנברא בצלם אלהים. אין קצה לאותות הבזיון ואין תכלה לדברי החרפות והגדופים, האלות והקללות אשר נוסחאות השבועה מלאות מהם. את היהודים אנסו לעשות מעשים מוזרים בעת השבועה: לעמוד על עור חזיר ולהניח ספר התורה עליה, לאחוז באבר ההולדה ולירוק עליו, לתת את תורתו לחרפה ועמו לשמצה — ושלשלת גדולה של חרפות ובזיונות נמשכת והולכת בימי אלף ומאתים שנה — לחלל את קדושת השבועה וקדושת שם שמים — ולנגד זה הוא מציע את השבועה הנהוגה על פי דת משה ויהודית.

הספר הזה הוא ספר מדעי ומלמד סנגוריא כאחד, ואותו הגיש פֿראנקעל להפרינץ יורש העצר הנסיך יוהאַנן בזכסוניה, ארץ מולדת האנטיסימיטיזם צמיחתו וגדולו עד היום. ויהי כקרוא הפרינץ הנאור והמלומד את דברי הספר ויבאו בלבו, והדבר בא בשני בתי המחוקקים העליון והתחתון, בהראשון היה הנשיא הנאור הזה בכבודו ובעצמו המציע את פרשת החוק החדש בדבר שבועת היהודים בכל עניני המשפטים בדיני ממונות ודיני נפשות ובשבועות שנשבעים מטעם הרשות, וכה היו דבריו: „ברור הדבר ונכון כנכון היום אשר בהדת שנתנה בדבר שבועת היהודים בשנת 1800 נמצאים כמה דברים ומנהגים טפלים, גם אין ספק כי רבוי המנהגים הזרים בשבועה נותנים יד להנשבע למצוא הערמות — בהתחכמות (Mental Reservation), ובזה בטלה כל תכלית השבועה ותועלתה להקשר וההתחברות בין בני האדם. על פי הנסיון נדע יותר טעשים המוכיחים צדקת היהודים, כי נאמני רוח הם ולא ישבעו על שקר מהמעשים אשר מהם נוכל לדון אותם לכף חובה — אין כל ספק, כי בין המעולים שביהודים לא נמצא דבר שיעורר עליהם חשד שבועת שקר, מספרו של הרב הכולל זכריה פֿראַנקעל נוכחתי, כי אין כל סבה נכונה להבדיל בדבר הזה את היהודים לרעה מן הנוצרים ולהשפיל כבודם בהנהגת סדרים כאלה המוכיחים לרעת, כי חשודים הם בעינינו על שבועת שקר מפני דתם וגזעם". אמנם כן הממשלה הזכסונית לא נכרה אותותיה גם הפעם. המיניסטר קאַנגעריטץ בהציעו את החוק לשנות לטובה את שבועת היהודים, הוא מתנה בפירוש

ואוטר — שלא יטעו הנבחרים לחשוב שיש בזה פתח תקוה להשוות את היהודים במשפטי אזרח להנוצרים — בפירוש יאמר: ממשלתנו היא ממשלה נוצרית בתכונתה, ובתתנו להיהודים חקי אזרח וזכיות מדינה כלהנוצרים הננו ממעטים בזה את דמות ממלכתנו בתור ממלכה נוצרית.

ובכל זאת בכתב דת המלך פֿריעדריך אויגוסט אל נבחרי ממלכתו בבתי המחוקקים העליון והתחתון כבר נשמע קול העת החדשה — בו נאמר: „סדרי השבועה הנהוגה משנת 1800, מלבד שיש בהם הלבנת פנים גדולה לאזרחי הממלכה היהודים, נוכחנו לדעת מהספר שכתב הרב הכולל בממלכתנו, כי המנהגים המשונים והזרים אלה הם סבה לזה, שהיהודים המוקירים ערכם והישרים בלבותם בוחרים יותר לסבול כל עֻול ונזל משפטם מתת כבודם לשמצה והתבזות במנהגים זרים כאלה, וגם להשופטים הנוצרים הוא לגועל נפש ומכשול לב לראות עֲנוּת נפש היהודים וכלימתם על לא עֻול בכפם". — הימים האחרונים לשנת 1839 היו ימי משא ומתן בענין הנכבד הזה בשני בתי המחוקקים — ובבתבי העתים האשכנזים נאמרו הדברים בארוכה — פה אין המקום להציע את כל הדברים שנאמרו אז בדבר שאלת היהודים בכלל ושאלת השבועה בפרט [1]) — אחרית הדבר היתה: כי בטלו את סדרי השבועה משנת 1800, הנהיגו נוסח שבועה פשוט לאמר: „אני פלוני בן פלוני (לפרוט את שם האזרחי ושם המשפחה) נשבע באדני אלהי ישראל וכו", רק הברל עשו בזה שחייבו, אשר שני יהודים מלבד הרב או איש יהודי אחר יודע ספר יהיו באותו מעמד — והשבועה צריכה להיות מעומד בראש מכוסה ובהרמת יד הימין למעלה, ובשבועות חמורות לפי ראות עיני השופט — בנקיטת חפץ ספר תורה או חומש נדפס. מזכסוניה ראו יתר ממלכות אשכנז, ובאותה השנה (1840 — ת"ר) נתקנו סדרי־שבועה כזאת באלדענבורג ועוד ברוכסיות וממלכות אשכנז, רק בפרוסיה נשארו עוד עשרות שנים הסדרים הישנים בתקפם כמעט עד שנת 1870.

[1]) פרטי הטשא ומתן נמצאים בצייטונג ד. יודענטהומס — 1840 גליונות 13, 14, 15; פֿראנקעל׳ס מאנאטשריפט 1862 245 — 301; יאסט, נייערע געשיכט I. 245.

ג.

ספר: „הצעות להרגום היונים — תרגום השבעים". הקדמת הספר המדעי הזה בבחינת דברים נאמרים לצרך השעה. פראנקעל אינו דורש בחכמת ישראל בכדי להראות להעמים את יפיה, כי אם בגלל שהיא חכמת עמו. שנאתו את העבדות מתוך חירות. התנגדותו להתחכמות השלילית. חשיבות דעת ההלכה בכל מקצועותיה ודיני ממונות בכללם. תרגום השבעים מקור למדרש הלכה ודישובי תורה שבעל פה הנמצאים בו. המקור היותר קרוב בזמן להעת שהיתה עוד הלשון העברית שגורה בפי העם, בקרה תרגום השבעים — הוכחה ברורה לקדמות ההלכה בישראל. ר' זכריה כבר זכה לפרסום גדול בתורה וחכמה ויראת שמים.

אחרי כל העמל הרב שעמל פראנקעל בעזרת איש ימינו בערנהארד בעער לטובת הקבוץ הישראלי שהפקידה ההשגחה על ידו וגלה חרפה מעל ישראל, אחרי עשותו סדרים ישרים בכנסיתו הקטנה בדרעזדען ובעדת לייפציג, שב לאהל התורה. כי מהמדות אשר בהן הצטין פראנקעל ביותר היתה השקדנות באופן נשגב ונעלה. מיום באו לדרעזדען לא החסיר את ה„שעור", וטרדותיו בעניני הצבור לא מנעו אותו אף יום אחד מבית המדרש. תלמידיו מספרים עליו, כי מעולם לא פסק פומיה מגרסא, וכמדרתו של רבי יוחנן בן זכאי (סוכה כ"ח ע"א) לא מצאו „אדם יושב ודומם אלא יושב ושונה". ופרי שקידתו בשנים ההם היה ספרו: Vorstudien zu der Septuaginta (חקירות והצעות להתרגום היוני הנודע בשם התרגום השבעים).

כבר הזכרנו, כי מלבד גדלו וחזקו בחקרי תורה שבעל פה בפלפול (אמתי) וסברה, היה פראנקעל אחד מהמופלאים בדעה ספרות שתי הלשונות העתיקות יונית ורומית, ומורו בהחכמה הואת היה הפרופיסור שעדיום אחד מגדולי החכמים בפנה זאת בהאוניבירסיטה אשר בבוראפעסט. פראנקעל היה האחד מן המעטים בחכמי ישראל, אשר העסק בחכמת יונית לא החליש אף במעט את אהבתו ודבקתו בתורת ישראל והתמדתו בתלמוד ונושאי כליו, להבין ולהורות ולאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא. ובהליכות מחשבותיו בחקר דעת תורה שבעל פה, גדולה והתפתחותה, והיותה נתונה מרועה אחד עם התורה שבכתב, על פי הכללים והמדות שהתנחלו לחכמי הדורות אבות הקבלה, ובדרך חקירתו בא אל ההחלטה כי הרשמים הבולטים הראשונים להתורה שבעל פה

נמצאים לראשונה בתרגום השבעים; אשר בכל אופן קדום הוא לזמן התנאים הראשונים או הזוגות — , קדום הוא בכמה דורות להחשמונאים.

הספר הזה הוא הראשון שחבר פראנקעל בחקרי קדמוניות להתורה שבעל פה. על כן, אף שאי אפשר לנו להציע בזה פרטי חקירותיו על התרגום בעצמו, מפני שאין אנו נזקקים ללשון יונית, ובפנה הזאת נכתב הספר רק למלומדים גדולים, והענין בעצמו איננו מושך את לב הקוראים, — הנה ראינו דרוש לחפצנו בהבנת התעצמות פראנקעל ומגמתו ביתר הספרים, בהבנת דברי ההולכים בדרכיו והמערערים עליו — בעשרים שנה אחרי כן, להביא בזה ראשי פרקים מפרקי הספר הנכבד הזה, כשהוא מדבר על החקירה במקורי תורה שבעל פה. — בכלל, הספר הזה הוא כעין תכנית (פרוגרם) לעבודתו התורנית וגם לשיטתו בתור הולך באמצע דרכים לעת מהומות הריפורמה, להיות המהלך בין העומדים, דורש דעת התורה לאמתה ומחזיק בכל עוז בכל הקדוש והיקר להאומה הישראלית. ושיטתו זאת מבוארת בהקדמת הספר. — כאשר בספרי צונץ, כן גם בספרי פראנקעל לפעמים ההקדמה חשובה לבעלי בינה לעתים במדה יתרה מעצם הספר.

הספר „חקירות בהצעות לתרגום השבעים" מוקדש לשם המיניסטר הזכסוני לעניני הדת וההשכלה האדון פאן ווינטערסהיים והכהן הגדול לכנסת הפרוטיסטנטים בהממלכה ראש הדרשנים בחצר המלוכה המלומד הנודע בזמנו פריעדריך פ. אממן. שניהם היו בעצה אחת עם הפרינץ הנאור יוהאנן להסיר חרפת השבועה בהנהגיה הזרים מעל ישראל ושלשתם יחד היו אוהבי פראנקעל והוא השפיע עליהם לחשוב מחשבות טובות לעתידות כנסת ישראל בהממלכה הזאת, ועל כן חפץ לעשות להם נחת רוח בהקדישו את הספר לשם כבודם. כדרכו של צונץ כן היה גם פראנקעל רגיל לערבב שאלות הזמן בשאלות התורה והמדע, ומדבריו בבחינה מדעית הננו למדים לדעת גם את תכונת הזמן והלך רוח בני הדור בימיו.

וזאת היא תמצית דבריו בהקדמתו. „חזיון מופלא ומושך לב בעלי בינה לעתים בחזיונות הספרות בדור האחרון היא: התעלות והתקדמות דעת היהדות והשתלמותה למדע וחכמה בפני עצמה, להיות דבר חשוב בדברי החקירה האנושית הקובע לו מדור בפני עצמו, בתקוה כי עוד יתעלה ויתכלל ויגיע למסקנות נכבדות בדעת התורה והחזיון ההיסטורי הזה. היהודים והיהדות, שני שמות אשר לזכרם שערו וירעמו פנים רבים מבני אומות העולם, מבלי יכולת להכחיד את שניהם מתוך

המשפחה האנושית. היהודים והיהדות, שני החזיונות אשר מה מאד חפצו מנדיהם להשפיל כבודם ולבטל את כל ערכם בהתולדה ובכל עת היו מלאביהם הרעים מוכרחים לאמר אמן בעל כרחם ולהכיר בפומבי, כי אך מהם יצאה אורה ותורה לבאי עולם; שני אלה הם שתי חידות מני קדם אשר לא מצאו להן פתרונים עד היום. חידות בלי פתרונים הם בחיי העמים והממלכות וגם העת החדשה, העת הנוכחית החותרת לברר כל הספקות ולכונן כל המעשים, החפצים והמגמות לעיקר אחד, גם העת הזאת לא מצאה פשרה נכונה בין היסודות הסותרים זה את זה. מעבר מזה דעת־נפש, כי צדקו היהודים בדרשם גם הם ליהנות מתורת האור והדרור בחיי האזרח והמדינה, ומעבר מזה יצר לב בני האדם הכרוכים אחרי ההרגל והאולת הקשורה בלבם והמתנחלת לבני האדם מדור לדור, היצר הזה לא יתנם להכיר כבוד האמת ולהשיב עד צדק משפט. עד היום (ומי יודע עוד עד כמה דורות) על היהודים להיות דופקים על דלתי מניחי החקים והנימוסים בעניים וכדלים לכלכלם כפעם בפעם מפתותי לחם ופרורים הנופלים תחת שלחן החברה האירופאית. גם משכילי העמים ונבוניהם, אינם יכולים ואינם רוצים להשתחרר מהדעות שנשתרשו בלבם מימי נעוריהם מבית אבותיהם והם נצבים לשמן גם ליחידי הדורות, החסידים שבאומות העולם, האומרים לראות בהיהודים בני אדם — כבל חברי החברה האנושית עם מעלותיהם ומגרעותיהם. בדור האחרון נחה רוח ההתקדמות והשאיפה לאור ודרור גם על היהודי, הרעת את עצמו וכבוד נפשו המשכלת נתעוררה גם בו, והדבר אשר אבותיו בקשו כנדבה וחסד לאמים ידרוש הוא כדבר חק ומשפט; היהודי מכיר עתה את עמדתו בתור אזרח החברה האנושית הכללית; ובכל היות בני האומה הזאת נוטים לבקש אשרם הנצחי בעולם הנצח, בכל היותם בני עם הרוח, הנה הם גם בני אדם, וכבני אדם דורשים הם את תפקידם גם בהארץ אשר נתן אלהים לבני האדם, את חלקם גם בעולם הזה לפי מדת הדין והצדקה הכללית".

„היהודי מחויב להלחם בעד משפטי צדקו, יען, כי ברוב הפעמים יעשו את היקר והקדוש לו גם מחיי עולם הזה, את תורתו־נשמתו לסבת גזל־משפטו. בימי הבינים בחרו להם שונאי ישראל דרך קצרה. הם החליטו, כי רק המה הם נוחלי עולם הזה ועולם הבא — רק אלה אשר באמונתם יחיו זוכים לשני שלחנות מלאים דשן — ועם־עולם אשר כבוד ה' עליו נגלה לראשונה כבר מת מות בליעל, ותסוב להם ירושתו וכבודו מימות עולם. כן היה הדבר נוהג בכל ימי הבינים; בהעת החדשה לא מצאו עוד התורה הזאת מספקת להשקיט בה את

רגשי הצדק והמישרים, רגשי מכשול־לב למראה גזל־משפט אדם מבני אדם, רגשי לב שהתעוררו בלב בעלי מוסר ודורשי צדקה ומשפט, ויתחכמו שונאי ישראל למצוא מקור לשנאתם בחכמה; ואז החלה הדרישה בתורת ישראל, דרישה במחשבה תחלה למצוא עון ישראל בתורתו. — פרי הדרישה והחקירה הזאת נראים ונגלים לנו היום, כאשר עלה „משא דמשק" על שפת הכתבנים בכתבי העתים (והדברים נאמרו בשנת ת"ר — שנת גזרת דמשק) — דברים המרגיזים רוח כל אנשי אמת, מריח רמות רוח וגאוה ושחצנות הנודף מדבריהם; כי אלה הנבערים מדעת היהדות מתעטפים בטלית של מלומדים ויושבים על כסא דין לחתוך דין על האומה הישראלית והתורה הישראלית".

כהנה וכהנה יוסיף פראנקעל לדבר, ומדבריו הראשונים במקצוע הזה כבר נראה כי בבחינה זאת היתה השקפתו יותר בהירה וחוג מבטו יותר רחב מאשר לצונץ. „חכמת ישראל" חביבה עליו כשהיא לעצמה בשביל עצמנו, ולא יקוה ולא יחתור למצוא בה לחש על המכה — השנאה מדורות עולמים לעם עולם, ויאמר: — „באמרנו כי החכמה הישראלית תוכל לשום קץ לשנאת ישראל בחכמה ובשיטה מדעית, לא נחליט כלל שבזה נטיב מעמד כלל ישראל: הטענה לכסות עינים, כי על היהודים להטיב דרכם ולשפר מעשיהם, להשכיל להטיב את תורתם ומדותיהם טרם יזכו בזכות אזרח, כסות עינים זאת אינה אלא אחיזת עינים, וכל עוד שרוח בני האדם תדרוש תירוצים וכסות עינים, היבצר ממנה למצוא אותם בכל הזמנים ובכל הארצות? והאם לא שפל ונבזה הוא לנו לבקש חירות — מתוך עבדות, אם נחליט כי בהיותנו האבים ליהנות מתורת האזרחים יצרנו לנו חכמה ונקרא אותה בשם חכמת ישראל, כי נדגול בשמה לשם סבה חיצונית ופניה ואהבת עצמנו. — זאת לא זאת. כבוד תורתנו פנימה דורש ממנו לדרוש בה בחכמה. היהודי בזמן הזה ראה ונוכח, כי רוח החקירה נגעה בדור הזה בכל פנות החכמות השונות, על כן מרגיש הוא בנפשו הצורך והשאיפה לאור וסדרים, לשיטה והדרכה גם בנושאי העיון הנכבדים שנצברו ונקבצו בימי שנות מאות רבות, למתוח קו בקרת לדון את כל מחבר על פי השקפותיו והלך רוחו בזמן מן הזמנים. הצרך הזה מורגש גם מפנה אחרת: ישנם יחוסים ומעמדים בפני הדת שאין להם תקומה בזמן הזה — תקופת המנוחה והעמידה חלפה הלכה לה, ותקופה חדשה מלאה תנועה, אשר תעשה דרכה ברעש וסופה, מתרגשת עתה לבא; ובבאנו עתה לצרף את היהדות ולהעמידה על בסיס נכון, למען היות לה תקומה בפני הרוחות המתרגשות ובאות,

הלא היה תהיה החקירה השלמה בתורתנו לנו למורה דרך, איך נוכל לחת לדתנו העוז והעצמה, הכח והתקומה לעמוד בפני סערת הזמן. בלי חקר, בלי דעת, אין כל שנוי־הפנים לתורתנו. מההריסה והשלילה העזקרת את הכל ומחרבת את כל הבנין לא תבא תשועת ישראל. המחריבים־המתקנים שכחו או עושים עצמם באינם מרגישים, כי ללב האדם ישנם נטיות ושאיפות קדושות, כי לב האדם דורש דת בהחלט, דת מעשית, מוחשית; כי ישנם מוסדות התורה, אשר נשרשו ונקבעו בלב העברי והנוגע בם כנוגע בבבת־עין יעקב וקובע נפשו של ישראל סבא. איך ימלא לבנו אותנו להמיר ולשנות, על פי המבטים וההשקפות שנולדו ונתחדשו בימי דור אחד או שנים, מבטים והשקפות שלא נבחנו ונצרפו בכור הזמן והנסיון? — עוד פחות מזה נשיג התכלית הנרצית לנו משחוק וקלות ראש, מלגלוג על זקנינו והבזות דבריהם בעיני העם — החדוד והלצנות ערים הם על בעליהם, כי חסרי־לב ונעדרי רגש הם: ערים הם על מדת קלות ראש וקלות הדעת שלהם. בכלל השכל לבדו — שכל קר ככפור — לא יוכל להיות דן יחידי בדברים מסורים אל הלב. פה התעורר הבינה הישרה, בינת אדם ישרה השופטת מישרים על פי המוח והלב ותדע לצרף ולזווג שכל טוב ליראת שמים, רגשי־דת ודעת הדורשת לכל הכלית ומתחקה אחרי כל שרש, בדעה והבדלה בין עיקר לטפל ויקר מזולל, לתת לרגשי לב תפקידם, אך גם לצרפו ולקיים בו את החי והקיים לעד ולעולמי עולמים".

„הנסיון לכבוש דרך בשיטה הגיונית ומדעית בתורת היהדות כבר נעשה מימות רבי עזריה מן האדומים. גם חכמים אחרים שעמדו לפניו ולאחריו נסו לאסוף ולכנוס ולסדר בסדר ידוע את החמר הספרותי לתולדות ישראל וספרותו, מרבי אברהם בן דאוד (הראב"ד) בעל הקבלה עד רבי אברהם זכותא בעל היוחסין לפני בעל „מאור עינים" ואזולאי ובעל פחד יצחק אחריו. אך הצרוף והבחינה המדעית, ההתעצמות להכרה שכלית, הכרה שלמה בדעה והבדלה בבקרת ובחינה, ולהוציא מכל הבחינות עקרים ידועים וכללים מוסכמים — התנאי הראשי לכל חכמה וידיעה, החלו רק בדורנו. צונץ וראפאפארט היו כובשי הדרך, וחקירותיהם הביאו לידי מסקנות נכבדות. והערות והשקפות חוקרים אחרים הנפוצות בכתבי העת לבני ישראל מעידות על השפעת שני החכמים הנזכרים על בני דורם. לפעמים הביאה הבקרת את ההולכים בעקבות החכמים האלה לידי דעות דחויות ובטלות, אך אין לך עיון

וחקירה אם גם מבלי לברר את האמת, שאינם מביאים תועלת קרובה או רחוקה להחכמה".

„המחשבה אשר היתה לרוח החיים בכל ימי עמקי בתורה היתה: תולדות התפתחותה של ההלכה. התולדה הזאת צריכה להיות אבן הפנה להבנין הגדול אשר בשם „חכמת ישראל" יכונה. החקירה והמשא והמתן ע"ד צמיחת ההלכה, איך נבעה ממקורה והגבר ותהי לנהרות איתן, איך פעלו מאורעות הזמנים ומסבותיהם על הדעות והמנהגים, איך התפתחו הרעות והמנהגים והשתלשלו; דעת סדור הענינים ועריכת פרקי תורה שבעל פה וחוליותיה אלה על גבי אלה, דעת דרכי למודיהם של הראשונים ושל האחרונים, כל אלה יהיו ענין החקירה המופתית, החקירה התלמודית שתהיה כתרים בפני הדעות המוטעות, תולדות ההשקפות השטחיות השקפות על פני עניני התורה מבלי להעמיק בהם ומבלי להתעסק בהם בחקירה דרושה ונחוצה לענינים נכבדים כאלה".

„אך מה קשים הם דרכי החקירה (בקדמוניות תורה שבעל פה) הזאת! מעטות הן מאד ידיעות תולדיות שהגיעו אלינו מהתקופות הראשונות והאמצעיות שביתי הבית השני, מעטים הם שמות המורים שהגיעו אלינו מהזמנים ההם (לפני החשמונאים) ועוד מעטים מהם שמות מתקני תקנות ומסדרי סדרי העבודה אשר נדעם מימי התקופות ההן. ובכל זאת אין ספק, כי זמנים רבים לפני החשמונאים היו נשמרים ונהוגים כמה מצות ומנהגים, וכמה קבלות, פירושים וביאורים ומלואים לתורה כבר נכנסו אז לחיי הדת ויהיו לנחלת האומה וחלק מחלקי חייה. אין כל ספק בדבר, כי בימי שנות מאות אלה לא התקשתה התורה ולא נקפאה כאבן. מלבד שבנין בית המקדש והעבודה של הכהנים דרשו בכל שעה דינים והלכות במעשי הקרבנות ושמושי הכהונה והלויה, הנה מספרי יוסף בן מתתיהו נדע, כי גם בימי ממלכת היונים הסוריים לפני אנטיוכם עפּיפּאנום היו נהוגים חקים ומשפטים שאחרי החקירה המה נראים כנאצלים ומתפתחים מדינים ומנהגים מוקדמים להם".

„כי בהמשנה ושני התלמודים נמצא יסודות רבים למקורי הלכות ומנהגים קדומים כאלה יצא לנו בדעתנו ידיעה שלמה ומקפת את כל עניני המשנה והתלמוד. אך החקירה בפנה זאת איננה בטוחה, מחסרון יסודות ברורים וידיעות צרופות. מזכרונות האומה אחרי חתימת כתבי הקודש, מתרגום התורה ויתר כתבי הקדש ליונית — תרגום השבעים — קויתי למצוא מקורים מראי־מקומות על מצב התורה המקובלת (בזמנם של הסופרים הקדמונים). כמעט העמקתי חקור בהנושא הזה, והנה מקור נפתח לפני, מקור נאמן להאיר עיני החוקר בהמקצע הנכבד הזה, כמעט

לכל הלכה ולכל הגדה מצאתי סמוכים בהתרגום; בכל פנות התרגום הזה מצאתי רמזים על דינים מקובלים וגם באור נכון על ההבדל והשנוי בין דין לדין. אך עוד מעט אמר לי לבי כי עוד לא באתי לחקר האמת הברורה, עוד מעט ומצאתי ראיתי, כי הבקרת תדרוש מופתים יותר חותכים וראיות יותר מוכיחות מהשקפות איש על פי נטות לבו ורוחו — ולכן החלותי לעבוד את עבודת החקירה הזאת מחדש, ואחרי שנות הגיון וחקירה ראיתי, כי להבין את תרגום השבעים על פי כללותו, להחליט דבר ע"ד זמן חבורו וההשקפות הדתיות הנכללות בו, דרוש לדעת את מהותו. אז, בחקרי ובחני את הספר הזה בפרטיו וחלקיו, בטלו מאליהם כמה החלטות והשקפות שחשבתים מקודם לדברים ברורים והנחות מקוימות, אבל נגד זה גדלה שמחתי על ההחלטות הנשארות שעמדו בפני החקירה הזאת ועוד נתאמתו ונתחזקו על ידה; לרגל חקירתי עלו על דעתי עוד מחשבות רבות ומשפטים נראים לי לצודקים ונאמנים, ואספתי כלם אל הספר הזה למסור אותם לבחינה ובקרת אל מלומדי הדור; יען מצאתי, כי פרסום הדברים והמשא ומתן בהדעות בהענין הזה, שאינו מסור לכל איש מהקוראים ולא יכלתי גם לכלכל דברי על כל פרט ופרט בשאלות ותשובות עם חכמי הדור, יוכלו להביא תועלת לפנת החקירה הזאת".

יתר דברי פראנקעל בההקדמה הארוכה הזאת נוגעים אל עצם חקירתו, שהיא נחלת המלומדים לבד ואין לנו עסק בהם בספר הנועד לספר פעולת פראנקעל על תולדות בני עמו וביחוד הכנסיה הישראלית יושבת אשבנז ואויסטריה. לנו נכבד הדבר, כי הוא היה הראשון אשר תמך יסודות חקירותיו הראשונות על חקר תולדות ההלכה, ומזה יצא לחקירות מדעיות המשותפות להתכלית העקרית אשר היתה לפניו בכל ימי חייו. ובכל זאת למען דעת יקרת החקירה ע"ד תרגום השבעים וערכה לדעת תולדות עמנו ושלשלת קבלתנו הננו מביאים בזה בקצרה את מבוא הספר.

מהזכרונות היותר עתיקים אחרי חתימת כתבי הקדש הוא התרגום הנודע בשם „תרגום השבעים". התרגום הזה, גם מפני שאינו אלא תרגום, חזיון נכבד הוא לנו, כי ממנו נראה ראשית חיי הדת בכנסת ישראל שבאלכסנדריא של מצרים, בכנסת ישראל במקום שבתה בהארץ, אשר בה החלה תולדת הלאם הישראלי לפני שנות אלפים. — גם על הלך רוח הכנסיה בארץ ישראל, אשר לעת התרגום הזה נשארו לנו ממנה רק דברים מקוטעים וזכרונות מעטים, נלמד מהתרגום הזה הלכות

גדולות, מנוסחאות התרגום הזה שנעשה באלכסנדריא, אשר היתה אז מלאה מבני יהודה ילידי ארץ ישראל שירדו אז להשתקע במצרים; בהתרגום הזה, בהיסודות האצורים והכמוסים בו שאינם נגלים רק לחוקר ומבקר, נמצא תשובות לכמה שאלות על דבר הרוחות הדתיות שהיו נושבות אז בעולמו של ישראל, המפיצות אור על התקופה הקודמת ליתי החשמונאים המעולפת בצעיף עלטה לכל חוקרי דברי ימי ישראל, וממנו, מהתרגום, נוציא את המקור וההתחלה לכמה הלכות ותקנות הנמצאות בהמשנה ויתר הספרים שנתחברו בארץ ישראל. — אך מלבד זה, בשום לב על התרגום כשהוא לעצמו, הוא מעורר לב החוקר בבמה פנים: התרגום הזה הוא ההעתקה הראשונה לכתבי הקדש, התרגום היותר עתיק שנעשה בימי התקופה הקרובה לאותה העת שבה פסקה הלשון העברית מהיות שפה מדוברת בפי העם העברי, על כן היו הוראות המלות למושגיהן עודן חיות וידועות לכל בני העם מביני הלשון, על כן יש מקום להשאלה: האם נמצא שם עוד ניצוצי החיים הקדומים, ואם לא יהיו הניצוצות האלה לנו לברק אור להאיר העלטה הפרושה על התקופה הזאת? בבקרת התרגום הזה אולי נמצא פתרונים לכמה שאלות הנוגעות בגופי התורה הכתובה והמסורה, בבקרת הנוסחאות, בקדמוניות הכתב והנקוד, ועוד שאלות רבות בפנת החקירה הנכבדה הזאת. החקירה על דבר התרגום הזה נכבדה מאד גם לחקר תולדות השלמות ההשכלית בכלל או לדבר בלשון בני זמננו — לתולדות הקולטורה האנושית בכללה: התרגום הזה הוא הנסיון הראשון שנעשה להעתיק דברים מלשון אל לשון, ובזה לבדו הוא חזיון יקר מאד לחוקרי תולדות ההשכלה. כי בכל שירבו סופרי היונים לספר מחיי העמים האחרים, לא עלה על דעתם וגם לא מצאו כל סבה נכונה להעתיק ספר מספרי העמים ללשונם, וגם בהמצא סבה לזה היו היונים מסתפקים להציע רק התוכן מהספרים הכתובים בהלשון הזרה, מפני שעוד לא הספיקו לכתוב ולבאר את כל החומר הספרותי שלהם בעצמם, וביחוד מפני שהיו שונאים ומבזים את העמים האחרים, וברברים ופראים קראו להם — ואם גם בדורות מאוחרים, כאשר גם בעם יון לקח ההגיון העיוני את מקומו תחת זרם החיים הזמניים, נמצאו גם העתקות מספרי עמים אחרים, כהעתקת ספרו של הכנעני סנכוניתון (Sanchuniathon) לתולדות עם צור וצדון (על פי המוסכם מכבר, אך לפי דברי הראש והראשון בחקרי תולדות צור וצדון E. Mover יש ספק גדול בעיקרי ספריו של הכנעני הזה אם ממנו הם — הערת הרז״פ), אך בכל אופן בהגיע אלינו ההעתקות לא הגיעו אלינו גופי הספרים, ובכן אין לנו כל ציור נאמן מתכונת ההעתקות ההן.

אך כגדל חשיבות החקירה הזאת כן ירבו המבשולים והדברים הקשים אשר על דרך החקירה הזאת, המונעים את החוקר החפץ לכבוש את הדרך הזאת. ספקות רבים מתעוררים על דבר קדמות ההעתקה, והאם בתמונה שהיא נראית לנו היום יצאה גם לאור עולם בדורות קדומים; מתעוררים ספקות האם בכלל נעשה התרגום בזמן אחד. ההגדה שמה על יצירת התרגום שלמת אור הקדושה ותשימתו למפעל נסיי, אך הדבר הזה בעצמו, כי המספר הראשון אינו מיחס את יצירתו לצרך דתי ופנימי יוצא מקרב העם, כי אם לרצון מלך יוני במצרים ופקודתו; הדבר שבהתלמוד נמצאו דברים כמטילים בו דופי ודורשים את התרגום לגנאי, וגם יאמרו, כי היה קשה לישראל ביום שנעשה בו העגל — בכלל ההגדות הסותרות זו את זו מעוררות חשד, כי בכמה פנים היה למכבדי התרגום כוונה ידועה להמליץ על התרגום וללמד עליו סנגוריא מהודיע אותנו דבר אמת על דבר יצירתו ותקומתו. מחסרון ידיעות נאמנות ישנם חלוקי דעות בין הקדמונים אם תרגום כל כתבי הקדש, או תרגום התורה לבדו נעשה בזמן אחד. — גם יש מקור אחד המודיע, כי לפני תרגום השבעים כבר נמצא תרגום תורה אחר; ואם כן הדבר הלא דרוש לדעת את פעולת הנוסחא הראשונה על השניה ובמה נבדלו שתי הנוסחאות זו מזו? ואם נכון הדבר שהתרגום הראשון כבר היה מצוי בזמן מלכות פרס, הנה יש מקום לבעל דין לאמר, כי תרגום השבעים אינו תרגום התורה וכתבי הקדש מגופי הספרים הקדושים, כי אם מתרגומיהם הקדומים — ומכיון שמתעוררים ספקות שונים מתעוררת השאלה: האם נעשו תרגומי הספרים בפעם אחת או שכל התרגום הוא מלקוטים ופיסקאות שונים שנמצאו בזמנים שונים ונתחברו כלם יחד להיות אחד?

בהנה ובהנה הן השאלות המתעוררות והדורשות פתרונים להחוקר בהפנה הנכבדה הזאת.

להכנס אל עצם החקירות בהספר הזה לא מצאנו צורך גדול, כי להמעטים העוסקים בחקירות למודיות נחוצים כל דברי הספר מראשו ועד סופו — ולרוב הקוראים התורנים והמשכילים, יהיו החדושים הבודדים ללא תועלת — ומה גם שעיקרי הדברים המושכים לב הקורא עברית, אם יש לו אך ידיעת בית רב בתלמוד, המה ספרי פראנקעל המתיחסים לזמן מאוחר. ובכל זאת הננו רושמים בקצרה עניני הפרקים השונים בהספר הזה והמסקנות וההחלטות שיבא אליהן הרב המחבר:

פרק הראשון ישא ויתן בדבר קדמות תרגום השבעים בין היהודים האלכסנדרונים: את השאלה, מה

היתה סבת התרגום ועל דבר הערך ההיסטורי של ספור אריסטיאס הנודע — השערת פראנקעל היא: כי התיחסות התרגום לתלמי המלך הנקרא לאגי או לבנו תלמי פילאדילפוס איננה מסכמת להדברים כהווייתם — התרגום נתהוה לרגלי שכחת הלשון העברית בין יהודי אלכסנדריא, ולשום חן על התרגום גם בעיני היונים נולדו הספורים האלה, וגם מציאותו של אותו היהודי היוני אריסטיאס מוטלת בספק. — בכל אופן היה דבר התרגום למורת רוח חכמי התורה אבות הקבלה בארץ ישראל — ובבן מעשה ההעתקה היה בידי יהודים שנתיונו באלכסנדריא, היהודים אשר בימי חמשים שנה הספיקו לשכח את הלשון העברית עדי חרלה מהיות לה מהלכים גם בבתי הכנסת. יותר קשה הוא פתרון השאלה אם נעשה תרגום כל כתבי הקדש בזמן אחד או לראשונה תרגמו את התורה ואחרי כן — בזמנים שונים — את ספרי הנביאים והכתובים? פלאוויוס בקדמוניות ושני התלמודים ידברו רק מתרגום התורה — אך הראיה הזאת אינה מוכחת, כי אולי מפני שלא נכבדו כל כך הספרים האלה לא התפשט גם התרגום שלהם בזמן ההוא. את התשובה על השאלה הזאת ימצא פראנקעל בשנויי השאלות ודרכי הדבור היוני בהספרים האלה, ועל זה ידבר בפרקי הספר להלן. פראנקעל מסכים לרעת רבי עזריה מן האדומים, כי תרגום השבעים לא נעשה מגוף ספר התורה העברית, כי אם מתרגום ארמי שקדם לו — אם לא מטעמו של רבי עזריה, כי אם מפני השווי שבין תרגום השבעים ותרגום השומרוני שנתקיים עד היום. בפרק הזה בא בירור הדברים גם כן ע"ד מקום התרגום, — ואחרון נכבר בהפרק הזה בהוכיחו לדעת סבת הטעויות הרבות בתרגום השבעים, כי לא היו היהודים האלכסנדרונים קוראים את כל התורה וגומרים אותה במשך זמן קצוב — מדי שבת בשבתו, כי אם היתה להם הקריאה בתורה כעין הפטורה בנביא שלנו, או יותר נכון דרשה על פסוקים אחדים מפרשת השבוע, על כן לא נפרצה דעת התורה בין יהודי אלכסנדריא, וגם הגדול מאחיו הפילוסוף ידידיה (פילון), אשר חקר כתבי הקודש בדרכי הפילוסופיה הוא ראש פנה לכל ספריו, והחותר בכל עז להוכיח, כי אבות הפילוסופיה היונית קבלו חכמתם מחכמי ישראל ושאבו דבריהם ממקור כתבי הקדש — גם הוא לא ידע את כתבי הקודש ממקורם העברי.

לפי ענינו לא נוכל להעביר לפני קוראינו עניני יתר הפרקים בהספר הזה (פרקי ב', ג, ד'). נושאי הפרקים האלה: חקירת הנוסחאות, המבטא העברי והנקוד לפי הברת היהודים האלכסנדרונים — ועוד ענינים רבים כאלה שאינם אלא למלומדים מעמיקים בחכמת חקר קדמוניות,

ענינים שאינם נקנים בסקירה אחת — ואין תועלת ואין חפץ להרצות אותם לפני קוראי הספר הזה. עלינו רק לאמר: בספר הזה לא הגיע עוד המחבר לתכליתו אשר שם לפניו, ומלואים אליו הוא הספר שהוציא לאור עשרה שנים אחרי כן בשם: Ueber den Einfluss der palästinensischen Exegesie auf die alexandrinische Hermeneutik (לאמר: ע"ד השפעת בינה במקרא של חכמי ארץ ישראל (אבות הקבלה, התנאים הראשונים) על מדרש היהודים האלכסנדרונים), וגם אחרי כן במחברתו לזכרון פתיחת בית המדרש לרבנים ומורים בברעסלוי (תרי"ד) „ע"ד הבינה במקרא לבני ארץ ישראל ולבני אלכסנדריא של מצרים".

תכלית הספר הזה והנספחים עליו הוא להוכיח, כי קבלת תורה שבעל פה היתה מצויה גם בין יהודי אלכסנדריא. זה הוא המופת היותר נאמן על קדמותה של התורה המסורה והיותה נשמת התורה הלאמית אשר ללאם ישראל בכל מקום ובכל זמן. והנה אף כי לראשונה היה דבר התרגום היוני רע בעיני חכמי ישראל שבארץ ישראל „והיה אותו היום קשה לישראל כיום שנעשה בו העגל, (כי) לא היתה התורה יכולה להתרגם כל צרכה", לאמר: למסור את כל שמושי הלשון העברית בכל דרכי הכתיבה והקריאה להיות מהם סמוכים אל „הקבלה שבעל פה" (מס' סופרים פ"א ה"ח), אך מכיון שנעשה מעשה, וקהל גדול, חלק נכבד מכלל ישראל החזיק בו, הלה מקצת קדושה גם על הלשון היונית בכלל, ו„רבותינו התירו לכתוב (ס"ת) יוונית משום מעשה דתלמי המלך" (מגילה ט' ע"א). ואף שבדורות המאוחרים נשתרבבו בהתרגום דברים שהכניסו בו ראשי אבות „רומא החדשה"[1]) ועלו בו שגיאות רבות, הנה במקומות שנשארו בטהרתם נמצאו בו אותות מובהקים ומוכיחים שהיתה קבלת החכמים מצויה בידי יהודי אלכסנדריא: „ממחרת השבת" — על פי התרגום היוני הוא ממחרת יום טוב הראשון — וכן „ובן אין לו" (דברים כ"ה ה') מתרגמים השבעים כמו וזרע אין לו, לאמר שגם בת פוטרת מן היבום (ובן אין לו עיין עליו)[2]), מכל זה בא הרז"פ לידי החלטה הכלולה בדבריו שכתב שמנה עשרה שנה אחרי כן[3]) בדברים האלה לאמר:

---

[1]) כבר העירותי בספרי „מוצאי גולה" עמוד 144 בהערה, כי הראשון שעמד על תרגום השבעים והעיר על הענינים שהכניסו בו „כוונה ידועה" היה האנוס שנתיהד המקובל ה' שלמה מלכו, הוא יאמר בספרו „המפואר": „עת לקרוע — ההעתקה היונית שהעתיקוה לכמה לשונות והכניסוה למינות, ועת לתפור — כד אתגייר אונקלס וכמה גרים אחרים... ותרגם את התורה".

[2]) Verstudien 3, 2 § ועיין בדרכי המשנה לרז"פ עמוד 11.

[3]) דרכי המשנה עמוד 314.

„התורה לא נעתקה ללשון יונית בעת אחת. ידענו בבירור, כי מעתיק ספר דברים מאוחר למעתיקים הראשונים, כי כמאתים שנה לפני חרבן הבית נשלמה העתקת כל התורה. התרגומים היונים של שאר ספרי קדש מאוחרים יותר, ואין לעמוד על עת השלמתם, אין בידינו אות נאמן אם נעתקו כל ספרי הקודש במצרים, ואפשר שנתרגמו קצתם באחת ממדינות אסיה הקטנה, אשר ישבו שם בני ישראל והשתמשו בלשון יונית. אך בזאת יתנו עדיהם התרגומים האלה אשר נודעו בשם העתקת ע' וקנים שבלם נשלמו לפני הבית. בהעתקה הזאת נמצאו גם כמה דברים אשר אינם מכוונים ללשון המקרא אבל מיוסדים הם על ההלכה המקובלת ומורים עליה (על ההלכה) שהיא ישנה".

אלה הן מסקנות כל הספר הגדול הזה למלומדים ואשר תכליתו היא: הוכחה ברורה על קדמות ההלכה בישראל.

בעת שכתב פראַנקעל את ספרו השני, עלתה שאלת היהודים שנית על שלחן בתי הנבחרים בזכסוניא, והפרינץ יוהאַן מגינו ומכבדו היה מרבה להמליץ טוב על ישראל. המשא והמתן ע"ד זה יתנו ענין לדבר בהם בפרק הבא, ופה נאמר רק כי שני הספרים הראשונים שתוכנם מבואר בפרק הזה עשו לו שם גדול — עם זה כבר נודע למשגב בשקידתו הנפלאה ובהתמדתו בלמוד התורה, בלמדו „שעוריו" בתלמוד לכל יודעי ספר; נודע למשגב גם בזהירותו בכל מצות המעשיות והתרחקותו מכל צל של קלות ראש בעניני התורה ומנהגי ישראל; בעסקו בצרכי הצבור הישראלי באמונה בשתי הקהלות הישראליות היחידות בארץ מגורו: בדרעזדען ולייפציג; בטוב טעמו ודעתו לרכוש לו לב בני פמליא של מעלה בחצר המלך ומערכות השרים הגדולים. כל אלה העידו בו כי לגדולות נועד, וטובי החכמים אמוני התורה והאומה, אשר עוד היו רבים אז באשכנז, כבר שמו בו עיניהם, בתקוה כי הוא בכח התורה והחכמה, בדעתו לקנות לו הלבבות, ידע לרפא את בנין הכנסיה ההרוס, לחזק את האחדות ולהשיב כבוד התורה והרבנות ליושנן.

KÖNYV TÁRA

דברי הימים לעם ישראל.

מאת מ. ברוינשטיין (מבש"ן)

עם מפת ארץ ישראל, מהדורא שניה.

ספר הקורות הזה, אשר נחשב בצדק למבחר הספרים ממין זה, כתוב בידי סופר נודע לשם ואמון פדגוג מורה בבית הספר ברומניא. שנים רבות עמל המחבר בעבודת הספר ויצרף בו כל דבר ברוח אמונה ותבונה, ויבחנהו הלכה למעשה בלמדו אותו לתלמידיו בבית הספר, ובמשך הזמן עלתה בידו להקן ולשכלל אותו ולהוציא מת"י כלי מפואר ומחזיק ברכה לבני הנעורים, עד כי בצדק יאמר עליו אחד ויחיד הוא הספר הזה המתאים להעודתו.

בסוף הספר נמצאו: שאלות לתלמידים, הערות מועילות, סדר זמנים ורשימות האנשים והמקומות. כל הספר נדפס באותיות בהירות ומנוקדות ובתכלית היופי.

חדשה

אל המהדורא השניה נספח ספר־מלים כולל כל המלים הנמצאות בס' דברי הימים בהעתקה לשפת רוסיא, ובהיות שפת הספר עשירה ונמלצה, ע"כ יאצור בתוכו ספר המלים הזה רוב המלים בשפת עבר, ויהיה להועלת גדולה לכל מורה ותלמוד בלמוד שפת קדשנו. ספר המלים יזכר גם כן בפני עצמו.

מחיר ספר דברי הימים עם ספר המלים נשאר כמו שהיה 1 רו"כ, עם פארטא 1,12 רו"כ, מכורך 1,30 רו"כ וע"פ 1,42 רו"כ.

מחיר ספר המלים לבד 40 קאפ'.

נסיון קטן

רבים מאוהבי ספרותנו וממוקירי אביר משוררנו המנוח יהודה ליב גארדאן פנו אלינו בהצעה להוזיל ממחיר הספר „אגרות י"ל", כדי שתשיג יד כל אדם מישראל לקנותו, לדעת על פיהו את תולדות ימי חיי המשורר המנוח וכל אשר עבר עליו, וליהנות מפרי רוחו וממתק שפתו הנמלצה והנטרצה. המציעים האלה, בדעתם כי הספר הזה הגדול בכמותו גדול גם באיכותו מבטיחים אותנו כי בהוזלת המחיר ירבו דורשיו בכדה כואת שכמות המכירה תמלא את החסרון בהורדת המחיר.

לזאת החלטנו להשתמש בהצעתם זו בתור נסיון קטן וקצבנו עתה את מחיר הכפר הזה כדי שליש מהמחיר אשר היה קצוב עליו מראש.

וכה הננו מציעים לפני קהל הקוראים לע"ע את

הכרך הראשון (ב' חלקים) מכורך

במחיר 50 קאפ' (ועם פארטא 66 קאפ')

הכרך הזה מחזיק 20 באגען פארמאט גדול, הדפוס מהודר והנייר טוב, ועוד לא נשמע בספרותנו שימכר ספר רב הכמות והאיכות כזה במחיר מצער כזה. אם יעלה יפה הנסיון הזה נמהר להמציא להדורשים גם את הכרך השני למחיר כזה.

Издательство „АХІАСАФЪ" Варшава.

הַשִּׁלֹחַ

מכ"ע חדשי למדע, לספרות ולעניני החיים.

כל אלה, אשר קראו את הוברות „השלח" משנתו הראשונה, יודעים הם כבר את תעודתו וצביונו, וכבר הכירו בו ע"פ רוחו ומאמריו, כי לא נוסד „השלח" לשם מסחר וריוח, כי אם לטובת הספרות והסופרים העברים, ולכן לא יעשה השלח חנף לאיש, חברה או כתה, ובכ"ז לא ישטעו בו דברי חרפות וגדופים. כהעורך כן גם עוזריו אין לפניהם משא פנים, אבל דנים הם על כל ענין ומעשה בכובד ראש, כל אחד ע"פ הכרתו הפנימית. עם ישראל, ארץ ישראל וספרות ישראל אלה המה כל מעיניהם, אך האמת נר לרגלם.

ובדרך הזאת ילך השלח גם לעתיד.

ב„השלח" ימצאו הקוראים פרקי חכמה, אשר יתנו מושגים נכונים מחזיונות שונים המתיחסים לחיי עם ישראל והתפתחות רוחו, גם פרקים מן המדעים הכלליים. בחלק ה„פובליציסטיקא" ימצאו מאמרים ע"ד המצב השכלי, המוסרי, האיקונומי, המדיני וכו' של עמנו עתה בכל ארצות פזורינו. בקרת במובנה הרחב ביותר. חלק הבלעטריסטיקא יתרחב גם הוא. ספורים ושירים טובים מחיי עמנו מעשי ידי טובי הסופרים והמשוררים נמצאים באמתחת הירדקציא ויבואו בחוברות הבאות. לבד זה ינתן מקום רחב להשקפות פריודיות על הזיונות שונים בחיי העם, בספרות העברית ובספרות היהודית אשר בלשונות העמים.

ה ש ל ח יוסיף להתחלק לכרכים כאשר עד כה, שש שש חוברות תהיינה לכרך אחד, גם בשנה זו יצאו שני כרכים. התחימה תתקבל מעתה רק לשנה או לחצי שנה, כלומר, לכרך שלם מן יאנואר ומן יולי. התחימה לרבע שנה לא נקבל מעתה, כדי שלא לקלקל את הכרכים השלמים.

מחיר התחימה לשנה 6 רו"כ, לחצי שנה 3 רו"כ.

סוכנים יקבלו ראבאט כאשר עד כה.

הנחה לחותמי „השלח".

בהיות מעתה „אחיאסף" גם מו"ל „השלח", הוא מוצא לאפשר לעשות הנחה גדולה לחותמי „השלח" על איזה ספרים מהוצאות אחיאסף במקצעות שונים, ולתת להם עי"ז את היכלת להביא אל ביתם ברכה מרובה במחיר מצער.

ואלה המה הספרים ומחירם לחותמי „השלח":

	לחותמי השלח	בהוצא בחנות אחיאסף
א) רבי יהודה הלוי ב"ח בכריכה מהודרה	60 ק'	1,28 ר'
ב) ר' אברהם בן עזרא ב"ח	70	1,42
ג) לקוטי קרמונים	30	72
ד) מוצאי גולה מאת ש. פ. ראבינאוויץ	60	1,42
ה) החנוך, ספענסער, תרגום דאויראוויץ	50	1,21
ו) בירניקה, שומאכער, תרגום פרישמאן	1,20 ר'	2 —
ז) דניאל דירונדה, עליוט, תרגום פרישמאן	1 —	1,98 ר'

מכל הספרים האלה מכורכים הדר וחפשי מפארטא יוכל כל חותם השלח להשיג עקז' אחד במחיר הרשום למעלה. החותמים על שנה שלמה יוכלו להשיג את כל הספרים תיכף, והחותמים רק לכרך אחד (חצי שנה) יוכלו להשיג עתה מחצית הספרים ומחציתם השנית בחרשם חתימתם לכרך שני משנה זאת.

כתבת אחיאסף והשלח

Издательство „Axiacafъ" Варшава.